

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
HUKUK TARİHİ BİLİM DALI

**ÜNLÜ DEVLET ADAMI TONYUKUK VE GÖKTÜRK
DEVLET TEŞKİLÂTI'NA OLAN KATKILARI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Fatih Sami AYDOĞAN

BURSA – 2022

T.C.

BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
KAMU HUKUKU ANABİLİM DALI
HUKUK TARİHİ BİLİM DALI

**ÜNLÜ DEVLET ADAMI TONYUKUK VE GÖKTÜRK
DEVLET TEŞKİLÂTI'NA OLAN KATKILARI**

(YÜKSEK LİSANS TEZİ)

Fatih Sami AYDOĞAN

Danışman:

Dr. Öğr. Üyesi Aybars PAMİR

BURSA – 2022

T. C.
BURSA ULUDAĞ ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ MÜDÜRLÜĞÜNE

..... Anabilim / Ana sanat
Dalı,.....Bilim Dalı'nda
.....numaralı.....
.....'nın hazırladığı
“.....”
.....” konulu (Yüksek Lisans / Doktora / Sanatta
Yeterlik Tezi / Çalışması) ile ilgili tez savunma sınavı, / / 20.... günü -
.....saatleri arasında yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın
tezinin/çalışmasının (başarılı / başarısız) olduğuna
..... (oybirliği / oy çokluğu) ile karar verilmiştir.

Üye (Tez Danışmanı ve Sınav
Komisyonu Başkanı)
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Üye
Akademik Unvanı, Adı Soyadı
Üniversitesi

Yemin Metni

Yüksek Lisans tezi olarak sunduğum “*Ünlü Devlet Adamı Tonyukuk ve Göktürk Devlet Teşkilâtı'na Olan Katkıları*” başlıklı çalışmamın bilimsel araştırma, yazma ve etik kurallarına uygun olarak tarafımdan yazıldığına ve tezde yapılan bütün alıntılarının kaynaklarının usulüne uygun olarak gösterildiğine, tezimde intihal ürünü cümle veya paragraflar bulunmadığına şerefim üzerine yemin ederim.

Tarih ve İmza

Adı Soyadı: Fatih Sami AYDOĞAN

Öğrenci No: 701980002

Anabilim Dalı: Kamu Hukuku Anabilim Dalı

Programı: -

Statüsü: Yüksek Lisans

ÖZET

Yazar Adı ve Soyadı	: Fatih Sami AYDOĞAN
Üniversite	: Bursa Uludağ Üniversitesi
Enstitü	: Sosyal Bilimler Enstitüsü
Anabilim Dalı	: Kamu Hukuku
Bilim Dalı	: Hukuk Tarihi
Tezin Niteliği	: Yüksek Lisans Tezi
Sayfa Sayısı	: xi + 73
Mezuniyet Tarihi	:
Tez Danışman(lar)ı	: Dr. Öğr. Üyesi Aybars PAMİR

ÜNLÜ DEVLET ADAMI TONYUKUK VE GÖKTÜRK DEVLET TEŞKİLÂTI'NA OLAN KATKILARI

Tarihte hiçbir hükümdar devlet işlerini tek başına yapabilecek durumda olmamış, ona mutlaka bazı yardımcıları gerekmiştir. Türk tarihi de bunun örnekleriyle doludur. Söz konusu şahsiyetler arasında özellikle birinin adı en ön sıralarda gelmektedir: “*Tonyukuk*”. II. Göktürk Devleti'nin kurucusu Kutluk Kağan ve onun ardılları Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde, bu büyük hükümdarlara yardımcılık yapmış olan Tonyukuk devlet yönetimine olan katkılarıyla, askerî alandaki başarılarıyla ve kimi zaman da Kağan'ların aldıkları kararlara olan karşı duruşlarıyla ün kazanmış ve adını tarihe altın harflerle yazdırmıştır.

Anahtar Sözcükler: Göktürk Devleti, Kutluk Kağan, Kapgan Kağan, Bilge Kağan, Tonyukuk, Orhun Yazıtları.

ABSTRACT

Name and Surname	: Fatih Sami AYDOĞAN
University	: Bursa Uludag University
Institution	: Social Science Institution
Field	: Public Law
Branch	: History of Law
Degree Awarded	: Master
Page Number	: xi + 73
Degree Date	:
Supervisor (s)	: Ass. Prof. Aybars PAMİR

THE FAMOUS STATESMAN TONYUQUQ AND HIS ASSISTANCES UPON THE GOKTURK STATE ORGANIZATION

None of the rulers in history could do state works by themselves, on the contrary they always needed some assistants. Also, Turkish history was full of its examples. Especially, the name of one of those examples came in the very first order: “*Tonyuquq*”. The great statesman who was the chief assistant of Kutluq Kagan, the founder of the Gokturk State II. and of his followers Kapgan Kagan and Bilge Kagan got a real reputation with his assistances upon the Gokturk State organization, with his accomplishments in military area and sometimes with his facing the decisions of kagans. Tonyuquq had a very special place on every Turkish person’s heart.

Keywords: Gokturk State, Kutluq Kagan, Kapgan Kagan, Bilge Kagan, Tonyuquq, Orhun Monuments.

ÖNSÖZ

İnsanlık tarihinin başlangıcından günümüze kadar yaşanan süreçler incelendiğinde, bir günün kendinden önceki ve sonraki günlerden bağımsız olmadığı sonucuna varılabilmektedir. Hukuk alanı da farklı isimler, uygulamalar ve yaptırımlarıyla tarih sahnesindeki yerini almıştır.

Hukukun tarihi üzerine çalışma yapma arzusuyla çıktığım bu yolda konu olarak Tonyukuk'u seçmemde elbette çok sayıda etken bulunmaktadır. Tonyukuk, adına diktirdiği yazıtlarıyla büyük bir tarihçi, görevlerindeki üstün gayretleriyle müthiş bir idareci, kazandığı unvanlarıyla da uzman bir hukukçu olarak kendisini kabul ettirmiştir.

Türk Hukuk Tarihi açısından büyük önem ifade eden Tonyukuk'un, yaşadığı dönem ve içerisinde bulunduğu devlet yapısına olan katkıları bu çalışmada bir bütün olarak aktarılmaya çalışılmıştır.

Tezin her aşamasında gösterdiği büyük desteğini asla unutamayacağım Danışman Hocam Dr. Öğretim Üyesi Aybars PAMİR' e en içten saygılarımı sunuyor, hayatımın her alanında desteklerini esirgemeyen aileme de teşekkürü bir borç biliyorum.

Fatih Sami AYDOĞAN

Bursa, 2022

İÇİNDEKİLER

TEZ ONAY SAYFASI.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER.....	vi
HARİTALAR.....	ix
ŞEKİLLER.....	x
KISALTMALAR.....	xi
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖKTÜRKLER VE TONYUKUK HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I. GÖKTÜRK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ.....	3
II. TONYUKUK KİMDİR?.....	4

İKİNCİ BÖLÜM

TONYUKUK'UN GÖKTÜRK DEVLETİ'NE KATKILARI

I. KUTLUK KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ.....	8
A. GÖKTÜKLER'İN ÇİN EGEMENLİĞİNDEN ÇIKMASI.....	8
B. KUTLUK'UN KAĞAN SEÇİLMESİNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER	10
II. TONYUKUK'UN KUTLUK KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI.....	13
III. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ.....	14
A. KAPGAN'IN KAĞAN OLMASI.....	14
B. KAPGAN'IN POLİTİKASININ ESASLARI VE ÇİN İLE OLAN İLİŞKİLER.....	16
C. KAPGAN'IN DİĞER SEFERLERİ.....	17

D.	KAPGAN'IN ÇİN'İN İÇ İŞLERİNE MÜDAHALE ETMEYE BAŞLAMASI	18
E.	SAHTE PRENS VE YENİ ÇİN KAĞANININ İLÂNI.....	20
F.	YENİ AKINLAR.....	21
G.	GÖKTÜRKLER'DE YENİ DEVLET YAPILANMASI	22
H.	BATI'YA ASKERÎ HAREKÂT VE ÇİN'E DEVAM EDEN SEFERLER.....	23
İ.	ÇİN'DE TAHT DEĞİŞİKLİĞİ VE GÖKTÜRKLER'E KARŞI KURULAN PLÂNLAR	25
J.	KAPGAN'IN ÇİN'E KARŞI POLİTİKA DEĞİŞİKLİĞİ	26
K.	KAPGAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜ	28
IV.	TONYUKUK'UN KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI	30
V.	BİLGE KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ.....	32
A.	KAPGAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER	32
B.	KAĞANLIK SIFATIYLA BİLGE'NİN BAŞARILARI.....	35
C.	TONYUKUK'UN BİLGE KAĞAN'I ENGELLEMESİ.....	36
D.	BİLGE KAĞAN'A KARŞI BÜYÜK İTTİFAK.....	37
E.	TONYUKUK'UN MUHTEŞEM STRATEJİSİ.....	38
VI.	TONYUKUK'UN BİLGE KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI.....	40

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖKTÜRK DEVLET TEŞKİLÂTI'NDA TONYUKUK'UN YERİ

I.	TONYUKUK'UN UNVAN VE GÖREVLERİ.....	43
A.	TONYUKUK'UN UNVANLARI	43
1.	Bilge Tonyukuk	43
2.	Boyla	44
3.	Baga	45
4.	Tarkan	45
B.	TONYUKUK'UN GÖREVLERİ	46
1.	Aygucı	47

2. Ayigma	47
3. Çavuş.....	48
SONUÇ	49
KAYNAKÇA	52
EKLER	56
EK – 1: Haritalar	56
EK – 2: Şekiller.....	64
EK – 3: Tablolar.....	72
EK – 4: Soyağacı	73

HARİTALAR

Harita – 1: Türk Devleti'nin Kuruluş Arefesinde Orta Asya (M.S. 540 – 560 yılları).

Harita – 2: Göktürk İmparatorluğu (6. yy. sonu – 7. yy. başı).

Harita – 3: T'ang Hânedanlığı Dönemi Asya Haritası (618 – 907).

Harita – 4: 630 – 750 Yılları arasında Bazı Türk Toplulukları ve Çin Hâkimiyeti.

Harita – 5: 8. yy. İlk Yarısında Orta Asya.

Harita – 6: Orhun ve Tonyukuk Yazıtları'nın Konumu.

Harita – 7: Maveraünnehir Bölgesi.

Harita – 8: Göktürkler sonrası Uygur Türk İmparatorluğu (754 – 840 arası).

ŞEKİLLER

Şekil – 1: Tonyukuk Külliyesi.

Şekil – 2: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Batı Yüzü.

Şekil – 3: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Doğu Yüzü.

Şekil – 4: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Güney Yüzü.

Şekil – 5: Her İki Tonyukuk Yazıtı'ndan İşlenen Bir Görünüm.

Şekil – 6: “*Türk*” Adının Yazıtlara İşlenmiş Hâli.

Şekil – 7: Kül Tegin Külliyesi.

Şekil – 8: Bilge Kağan Yazıtı.

KISALTMALAR

a.g.e.	Adı Geçen Eser
a.g.m.	Adı Geçen Makale
AKDITYK	Atatürk, Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu
AÜDTCFD	Ankara Üniversitesi Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi
AÜHFD	Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi
b.	Baskı
B.K.Y.	Bilge Kağan Yazıtı
Bkz.	Bakınız
C.	Cilt
çev.	Çeviren
der.	Derleyen
ed.	Editör
K.T.Y.	Kül Tegin Yazıtı
M.S.	Milâttan sonra
S.	Sayı
s.	Sayfa
sa.	Satır
S.B.F.	Siyasal Bilgiler Fakültesi
ss.	Sayfadan sayfaya
T.Y.	Tonyukuk Yazıtı
vb.	Ve benzeri
vd.	Ve devamı
Vol.	Volume
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

Türk Hukuk Tarihi, inceleme alanı çok geniş bir kamu hukuku disiplini. Bu geniş çalışma alanı içinde henüz incelenmemiş çok sayıda konu bulunmaktadır. Özellikle eski Orta-Asya Türk Kamu Hukuku araştırma ve incelemeye muhtaç yüzlerce konuyla doludur. Bu gerçeğe rağmen Orta-Asya Türk tarihi araştırmacılar arasında çok rağbet görmemektedir. Bunun temel sebebi, o döneme ait kaynakların son derece sınırlı olması ve var olan kaynakların da çoğu zaman birbiriyle çelişen bilgiler içermesidir.

Bilindiği gibi, döneme ait en önemli kaynaklar Çin kaynaklarıdır. Çinliler, yerleşik hayatı seçmiş bir ulus olarak tarih yazıcılığına büyük önem vermişlerdir. Ancak Çin kaynaklarını değerlendirirken bazı hususları mutlaka göz önünde tutmak gerekmektedir. Örneğin, Çinliler her zaman düşmanlık besledikleri, bir türlü geçinemedikleri kuzey komşuları Türkler hakkında çoğu zaman objektif olamamışlardır. Öte yandan Çinliler'in yerleşik, Türkler'in ise göçebe olarak yaşadıkları Orta-Asya coğrafyasında, Çinliler'in buldukları yerden Türkler'i çok iyi gözlemiş ve onların kurumlarını gereği gibi öğrenmiş olmaları beklenemez. Nihayet, Çin kaynaklarını değerlendirirken karşımıza çıkan bir diğer sorun da Çin dilinin zorluğundan ileri gelmektedir. Bugün için de öğrenilmesi en zor diller arasında yer alan Çince'de yüzlerce heceyi gösteren işaretlerin ve onların okunuşlarının kavranabilmesi gerçekten çok güç gelmektedir. Hecelerin okunuşlarının ve her heceye verilen anlamın yüzyıllar içinde değişmesi de ayrı bir problem yaratmaktadır.

Bu gerçekler karşısında, o sırada incelenen konuyla ilgili Türkçe kaynaklar varsa güvenilirlik açısından önceliğin onlara tanınması elzemdir. Hiç Türkçe kaynağın olmadığı noktalarda ise başta Çin kaynakları olmak üzere diğer kaynaklara yer verilmesi doğru bir çözüm yolu olacaktır.

Tezimizin konusu, “*Ünlü Devlet Adamı Tonyukuk ve Göktürk Devlet Teşkilâtı'na Olan Katkıları*”dır. Konunun seçilmesinde, özellikle akademik dünyada daha önce bu alanda bir çalışmanın yapılmamış olması etkili olmuştur. Böylece, eski

Orta-Asya Türk Kamu Hukuku'ndaki önemli bir boşluğun doldurulması hedeflenmektedir.

Tezin ilk bölümünde Tonyukuk ile ilgili genel bilgiler verilmiş, ardından da Tonyukuk'un yaşadığı dönem itibarıyla yaşanan olaylar bir bütün halinde ortaya konmaya çalışılmıştır. Bilindiği gibi Tonyukuk üç büyük Göktürk kağanı ile çalışmıştır. Bunlar Kutluk (İlteriş) Kağan, Kapgan Kağan ve Bilge Kağan'dır. Tezimizde, Tonyukuk'un yardımcılığında bulunduğu bu üç büyük hükümdarın dönemlerinde yaşanan olaylar ve Tonyukuk'un bu hükümdarların dönemlerine olan katkılarının ayrı ayrı incelenmesi yoluna gidilmiştir. Böylece, Göktürk tarihinin önemli bir kesiti üç kağanın yaşadığı dönemlere bağlı kalınarak sırasıyla ortaya konmaya çalışılmıştır. Elbette, anlatılan olayların hepsinin Tonyukuk ile doğrudan bağlantısı bulunmamaktadır; ancak Tonyukuk'un çeşitli dönemlerde devlete olan katkıları ve büyük hizmetlerinin iyi anlaşılabilmesi için o döneme ait tüm bilgilerin eksiksiz bir biçimde ortaya konması gerekmektedir.

Tezimizde, Göktürk tarihinin bu güzide dönemi incelenirken, döneme ait en önemli kaynaklar gayet ayrıntılı bir biçimde ele alınmışlardır. Bu kaynaklar arasında elbette Orhun Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı ve Çin kaynakları en ön sırada gelmektedir. Konuların ele alınması sırasında, gerektiği ölçüde tarihten güzel örnekler de verilmiş, böylece çeşitli kurumların zaman içinde geçirdiği değişimler ortaya konmaya çalışılmıştır. Öte yandan, tezimizin konusunu oluşturan hususlarla ilgili çeşitli resim ve haritalara da yer verilmiş, böylelikle döneme ait bilgilerin eksiksiz bir şekilde sunulması amaçlanmıştır.

Çalışmamızın konusunu oluşturan büyük devlet adamı Tonyukuk'un sadece yaşadığı dönemle sınırlı bir biçimde ele alınması doğru değildir. Çalışkanlığı, dürüstlüğü, ileri görüşlülüğü ve basireti ile tüm zamanlara örnek bir şahsiyet olan Tonyukuk, bu yönleriyle tüm Türkler'in kalbinde taht kurmuş ve tarihe adını altın harflerle yazdırmıştır.

BİRİNCİ BÖLÜM

GÖKTÜRKLER VE TONYUKUK HAKKINDA GENEL BİLGİLER

I. GÖKTÜRK TARİHİNE KISA BİR BAKIŞ

Bilindiği gibi Göktürk Devleti M.S. VI. yüzyılda Orta-Asya'da kurulmuştur. Bu yüzyılın ilk yarısında Orta-Asya'da yaşayan Türkler Juan-Juan (Cü-Cen) adı verilen bir ulusun egemenliği altında bulunuyorlardı¹. 546 yılında büyük bir Kuzey Türk kabileleri birliği Juan-Juanlar'a saldırmış, bu saldırıyı Juan-Juanlar'a bağlı durumdaki Türkler'in reisi Tu-Men (Bumin) savmayı başarmış ve 552'de devletini kurarak "Kağan" unvanını almıştır². Bu devlet VII. yüzyılın ortalarına kadar gayet güçlü bir şekilde yaşamış, o tarihte bölgede kendilerine rakip güçlü bir devlete asla tahammül edemeyen Çinliler'in entrikalarıyla zayıflatılarak ortadan kaldırılmıştır. Türkler'in egemenlik anlayışlarından kaynaklanan Doğu-Batı biçimindeki ayrılmayı ileri götürmek isteyen Çinliler, sonunda aradıkları fırsatı bularak 630 yılında Türkler'e önemli bir darbe indirmişlerdir. Nitekim Doğu Göktürk Kağanı Kie-Le Kağan Çinliler tarafından yenilerek Çin'e götürülmüş, çok geçmeden Batı Göktürk Devleti'ne de son vermiştir (659). Böylece Göktürk Devleti'nde bir fetret dönemi yaşanmaya başlamıştır³. VII. yüzyılın sonlarına kadar

¹ Göktürkler bu dönemde demircilik faaliyeti ile Juan-Juanlar'a savaş aletleri yaparak kendilerini geliştirmişti. Nitekim bağımsızlık mücadelesinde zanaatkarlığın büyük faydasını görmüşlerdir. Bkz. Tuncer Gülensoy, *Ve... Tanrı Türk'ü Yarattı*, 1.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017, s. 73; Türkler'in demirci bir millet olduğunu Ergenekon Destanı da gözler önüne sermektedir. Bkz. Mehmet Yardımcı, *Destanlar*, 3.b., İzmir: Ürün Yayınları, 2007, s. 119.

² Göktürk devlet teşkilatlanmasında Juan-Juanlar'ın örnek alınmasıyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ümit Hassan, *Eski Türk Toplumuna Üzerine İncelemeler*, 2.b., İstanbul: Alan Yayınları, 2000, s. 199-200.

³ M.S. 630-681 yılları arasında süren bu dönem ile ilgili olarak Bilge Kağan, Kül Tegin ve Tonyukuk Yazıtları'nda önemli bilgiler verilmiş, o acı dolu günlerden Türkler'in ders alması gereğine vurgu yapılmıştır.

Sözü geçen yazıtlarda I. Göktürk Devleti'nin sona erışı ile ilgili üç önemli nokta tespit edilmiştir: Devletin yıkılmasında birinci derecede sorumlu olarak başarılı kağanlardan sonra tahta geçen kötü kağanlar gösterilmişlerdir. I. Göktürk Devleti'nin muhteşem döneminden bahsedildikten sonra, tahta geçen erkek kardeşlerin ağabeyleri gibi oğulların da babaları gibi akıllı davranmadıkları ifade edilmiş, üstelik baştaki kağanların komutanlarını seçerken de gerekli özeni göstermediklerinin altı çizilmiştir.

Fetret dönemi yaşanmasına ikinci sebep olarak milletin gösterildiği anlaşılmaktadır. Yazıtlar'a göre Türk milleti, devletine olan vazifelerini yerine getirmemiştir. Beyler ile ulusun arasındaki uyumun bozulmasının ve halkın itaatkâr olmamasının devleti zaafa düşürdüğü dikkat çekmektedir.

Nihayet, Çin entrikaları ve Çinliler'in uyguladığı kurnaz siyaset de Göktürkler'in sonunun hazırlanmasında önemli faktörler olmuşlardır. Çinliler güzel ve etkili söz sanatını kullanmak ve ipekli kumaşlar gibi kimi değerli hediyeleri sunmak suretiyle Türkler arasına fesat tohumları serpmiş, böylece

Çin'in egemenliği altında kalan Türkler 680-682 yıllarında Kutluk'un başkanlığında Çin'e karşı bir isyan hareketi başlatmışlar, sonuçta Göktürk Devleti'ni yeniden ayağa kaldırmayı başarmışlardır. Kutluk, imparatorluğu (ili) tekrar birleştirdiği, bir araya topladığı için kendisine İlateriş (Elteriş) unvanı verilmiştir⁴.

Gelişimi kısaca nakledilen Göktürkler'in tarihe adını altın harflerle yazdıran çok önemli bir devlet adamı karşımıza çıkmaktadır: “Tonyukuk”. Adını ilk kez fetret devrinde duyduğumuz Tonyukuk, devletin yeniden ayağa kaldırılmasındaki çabalarıyla Kutluk Kağan'a büyük destek vermiş, Türkler'in bağımsızlıklarını yeniden kazanmalarından sonra aldığı görevlerde de son derece dürüst, çalışkan, ileri görüşlü ve tam bir vatansever olarak Türkler'in gönlünde adeta taht kurmuştur.

Tonyukuk'un görevleri Kutluk Kağan dönemi ile sınırlı kalmamıştır. Onu takip eden Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde de bu ünlü devlet adamının parlak başarıları devam etmiştir.

Tezimizin ilk bölümünde, Tonyukuk'un tarih sahnesine çıkışı ile ilgili genel bilgiler verilecek, izleyen bölümlerde ise onun hizmet ettiği üç büyük Türk Kağanı Kutluk, Kapgan ve Bilge Kağan dönemleri ve bu dönemlerde yaşanan ilginç olaylar inceleme konusu yapılacaktır.

II. TONYUKUK KİMDİR?

Tonyukuk ile ilgili en önemli bilgiler şüphesiz kendi adına dikilen Tonyukuk Yazıtı'nda yer almaktadır. Bilindiği gibi Orhun Yazıtları Bilge Kağan ve kardeşi Kül Tegin adlarına dikilmiş iki anıttan oluşmakta ve Orhun Irmağı civarındaki Koço –

küçük kardeş büyük kardeşe, millet de kağanına düşürülmüştür. Türk milleti kendi kağanını bırakıp Çin'e bağlandığı için de Gök Tanrı Türkler'e ölüm vermiş, onları cezalandırmıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Hüseyin Tekinoğlu, *Göktürkler*, İstanbul: Kemer Yayınları, s. 132, 133; Ahmet Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, 2.b., İstanbul: Yeditepe Yayınları, 2021, s. 24; Umay Türkes – Günay, *Türklerin Tarihi - Geçmişten Geleceğe-*, 6.b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2019, s. 136, 137.

⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Coşkun Üçok, Ahmet Mumcu, Gülnihal Bozkurt, *Türk Hukuk Tarihi*, 17. b., Ankara: Turhan Kitabevi, 2015, s. 25, 26; Göktürkler VI. ve VIII. yüzyıllar arasında Mançurya ile Karadeniz arasında çok geniş bir coğrafyanın hakimiyetini sağlamış, Doğu Sibirya'da yer alan Yakut Türkler'i ile batıdaki Bulgar (Ogur) Türkler'i dışındaki bütün Türk topluluklarını “*Kurt Başlıklı Tuğ*” adı altında Türk Birliği'ne katmışlardır. Bkz. Ali Ahmetbeyoğlu, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014, s. 78.

Saydam bölgesinde yer almaktadır. Tonyukuk Yazıtı ise sözü edilen yazıtlara yaklaşık 420 kilometre mesafede bulunan ve iki taştan oluşan bir eser konumundadır⁵.

Tonyukuk Yazıtı'nın birinci taşının Batı Yüzü şu satırlarla başlamaktadır: “*Ben bilge Tonyukuk, kendim Çin ülkesinde yaratıldım. (O sıralar) Göktürk halkı Çin'e tâbi idi*”⁶. Bu ifadelerden Tonyukuk'un doğum tarihi ile ilgili bir bilgi edinilememektedir. Ünlü tarihçi Clauson, Çin'deki T'ang Hânedanlığı yıllıklarından hareket ederek Tonyukuk'un doğum tarihini 646 yılı olarak belirlemiştir⁷. Bir diğer tanınmış tarihçi Louis Bazin de ünlü Çin tarihçisi Liu Mau-tsai'nin eserine dayanarak, Bilge Kağan'ın şeceresi ile ilgili ifadelerden hareketle Tonyukuk'un 646 yılından az bir süre evvel doğmuş olduğunu, 726 yılında da 80 yaşında öldüğünü ileri sürmüştür⁸. Nitekim bu Çin kaynağında 716 yılına ait olaylar anlatılırken Tonyukuk'un o sıralarda 70 yaşında olduğu söylenmektedir. Şu duruma göre, 716 yılından 70 yıl geriye gidildiğinde, onun doğum tarihi olarak 646 yılı tespit edilebilir⁹.

Görüldüğü gibi Tonyukuk Yazıtı'nda yer almayan önemli bir konu Çin kaynakları tarafından açıklığa kavuşturulmuş olmaktadır. Ünlü tarihçiler, yaptıkları araştırmalar sonucunda bu çokça merak edilen konuda benzer bir sonuca ulaşmışlardır.

Tonyukuk Yazıtı'nda, Tonyukuk'un hayatı ile ilgili de fazla bir bilgiye yer verilmediği görülmektedir. Dolayısıyla, kendisi ile ilgili asıl bilgileri Çin kaynaklarından öğrenebilmemiz mümkün olmaktadır.

⁵ Erhan Aydın, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, 1. b., İstanbul: Kronik Kitap, 2019, s. 85; Tonyukuk Anıtı'nın 720-727 yılları arasında dikildiği tahmin edilmektedir. Bain-çokto bölgesinde dikilen anıt Tonyukuk'un kendi ifadeleriyle dile getirdiği II. Göktürk Devleti'ne dair çok önemli bilgiler içermektedir. Anıtta devletin yeniden ayağa kaldırılışı ve bu uğurda verilen büyük mücadeleler, Çin hükümetinin hilekâr tavırları, kimi zaman da Türk milletinin kağanına karşı itaatsiz tavırları konu edilmiştir. Tonyukuk Yazıtı'nın Kül Tegin Yazıtı (731) ve Bilge Kağan Yazıtı (735)'ndan daha önce dikildiği dikkat çekmektedir. Bkz. Taşağıl, a.g.e., s. 29, 30; Ali Akar, “Türk Dilinin Tarih İçindeki Yolculuğu”, *Türkler: Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*, 1.b., İstanbul: Arvana Yayınları, 2014, s. 47, 48; Ali Öztürk, *Ötüken Türk Kitâbeleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996, s. 25; Tonyukuk kendi adına diktirdiği yazıtta kendi ifadelerini kullanması nedeniyle yazarlık ve tarihçilikte bilinen ilk Türk şahsiyet olarak değerlendirilmektedir. Bkz. Öztürk, a.g.e., s. 41.

⁶ Erhan Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Batı Yüzü, sa. 1, 2), s. 94.

⁷ Gerard Clauson, “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar”, çev. İnci Enginün, İstanbul, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, 1976, s. 142.

⁸ Louis Bazin, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011, s. 169.

⁹ Liu Mau-Tsai, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu – Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006, s. 170, 171.

Liu Mau-Tsai, II. Göktürk Devleti'nin kuruluş yıllarında başkomutan olan “*Ashide Yuanzhen*” isimli bir devlet görevlisinden bahsetmektedir. Tonyukuk ile aynı kişi olup olmadığı noktasında tartışmalar bulunan bu kişi, sözü edilen esere göre Türgişler’le yapılan savaşta ölmüştür¹⁰. Kaynakta, Kutluk Kağan Dönemi anlatılırken Ashide Yuanzhen’den bahis varken, Kapgan Kağan Dönemi ile birlikte bu kişiden hiç söz edilmediği dikkat çekmektedir. Nitekim Kapgan’ın oğlu İnel (Böğü) Kağan’ın tahta geçişi sırasında yaşanan olaylarda “*Tonyukuk*” adı kullanılmakta, “*Ashide Yuanzhen*” adı ise hiç geçmemektedir. Liu Mau-Tsai’de yer alan ifadelerle göre, Kül Tegin İnel Kağan’ı tahttan indirdiğinde İnel’i ve ona bağlı durumdaki tüm devlet yöneticilerini ortadan kaldırmış, bir tek ağabeyi Bilge Kağan’ın kayınpederi olması sebebiyle Tonyukuk’a dokunmamıştır¹¹.

Ünlü tarihçi Hirth, Tonyukuk ile Ashide Yuanzhen’in aynı kişi olduğunu savunmuş, Ashide’nin Kutluk döneminde Türgişler’le yapılan savaşta ölmüş olmasının ise mümkün olamayacağını ifade etmiştir; zira Tonyukuk Kutluk’tan sonra Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde de hizmette bulunmuştur. Hirth’e göre çok iyi bir eğitim alan ve Çince’yi çok iyi derecede bilen Ashide Yuanzhen Çin Seddi’nin kuzey kesimlerinde resmî bir görev üstlenmiş durumdaydı¹².

Tonyukuk’un kim olduğu hususunda, Orhun Yazıtları’nı çözmesiyle bilinen Danimarkalı dilbilimci Wilhelm Thomsen, bu ünlü devlet adamı için “*king maker*” yani “*kral yapıcı*” ifadesini kullanmış ve onunla ilgili şu değerlendirmelerde bulunmuştur: “*Üç kağanın bakanı, Kutluk Kağan dönemindeki Türk İmparatorluğu’nun onarımı ile başlayıp en ileri yaşına kadar münhasıran üstlenmiş olduğu az sayıda ama olağanüstü nitelikteki olaylardaki diplomatik dehası, taktikleri ve çelik gibi iradesiyle iz bıraktığı eylemlerini haklı bir gururla gelecekte de izlenmesi için örnek göstermektedir*”¹³.

Eski Orta-Asya Türk tarihi ile ilgili geniş çapta araştırmalarıyla tanınan Hüseyin Namık Orkun da 1936’da kaleme aldığı “*Eski Türk Yazıtları*” adlı eserinde Tonyukuk için şu ifadeleri kullanmıştır: “*Tonyukuk, malûm olduğu veçhile Göktürkler’in tarihinde*

¹⁰ Mau-tsai, a.g.e., s. 330, 331; İsenbike Togan, Gülnar Kara, Cahide Baysal, *Eski T’ang Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2006, s. 39.

¹¹ Mau-tsai, a.g.e., s. 330 vd.

¹² Aydın, a.g.e., s. 34.

¹³ Wilhelm Thomsen, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 2002, s. 415, 416.

maruf bir şahsiyettir. Birkaç Göktürk hükümdarı zamanında yaşamış olan bu vezir Türkler'in istiklâl hareketine iştirak etmiş, Bilge Kağan zamanına kadar yaşamıştır"¹⁴.

Görüldüğü gibi, Tonyukuk'un yaşadığı ilk dönemlere ait elimizde çok sınırlı bilgi bulunmaktadır. Tonyukuk'un Kutluk Kağan'la bir araya gelmesi ve Göktürk Devleti'nin yeniden ayağa kaldırılması ile ilgili bilgiler ise çok daha net ve doyurucudur. Başta Tonyukuk Yazıtı olmak üzere çeşitli kaynaklardan yararlandığımız bu döneme ilişkin ilk bilgiler Göktürkler'in fetret dönemine aittir.

¹⁴ Hüseyin Namık Orkun, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, İstanbul: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Yayınları, 1936, s. 99.

İKİNCİ BÖLÜM

TONYUKUK'UN GÖKTÜRK DEVLETİ'NE KATKILARI

I. KUTLUK KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ

A. GÖKTÜKLER'İN ÇİN EGEMENLİĞİNDEN ÇIKMASI

Yukarıda izah edildiği gibi VII. yüzyılın ortalarında Çin egemenliğine girmiş olan Göktürkler zor günler geçirmekteydi. Göktürkler'i Kuzey Çin'de Chan-yü bölgesinde toplayan Çin Hükümeti onlar üzerinde çok sert bir denetim kurmuştu. O dönemde, bölgeye getirilen bazı Türk boylarını teftiş etmekle görevlendirilen Tonyukuk, bir ara Çinli vali yardımcısı Wang Pen-li tarafından tutuklanmıştı. Kutluk Kağan'ın Çin'e akınlar başlattığı sıralarda Tonyukuk suçunun affedilmesini ve eski görevine iadesini vali yardımcısından talep etmiş, isteği kabul edilince de önce boyunun olduğu yere gidip onları bağımsızlık hareketi için örgütlemiş, ardından da Kutluk Kağan'ın yanına sığınmıştır¹⁵. O sırada Kutluk'un Çin'in kuzeyindeki Çogay Kuzı ve Kara Kum civarında bulunduğu anlaşılmaktadır¹⁶. Çin'e karşı özgürlük savaşının başlatılacağı günlere ilişkin Tonyukuk Yazıtı'nın (1. Taş) Güney Yüzü'nün 1. satırında "*halkın boğazı tok olmakla beraber, etraflarının düşman kaynadığı*" ifade edilmiştir¹⁷. Kül Tegin Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 10. satırında da Türk isyanına ilâhî bir vasıf verilmeye çalışılmıştır. Nitekim sözü edilen satırda "*bunca işi gücü çekip çevirdiğini düşünmeyip (Çin İmparatoru) Türk milletini yok edeyim dediğinden, yukarıda Türk Tanrısı Türk'ün kutlu ülkesini bu şekilde düzenlemiş. Türk milleti yok olmayıp millet olsun diye İlteriş Kağan ve İl Bilge Katun'u halk içerisinden çekip yükseltmiş. (Yani, Türk milletinin ölüp*

¹⁵ İlhami Durmuş, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, 2. b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2012, s. 22; Tonyukuk'un serbest bırakılmasının ardından, o sıralarda Kutluk'un düzenlediği akınlar yüzünden çok zor durumda kalan Çinli vali yardımcısının Tonyukuk sayesinde Türkler'i durdurma plâni yatmaktadır. Nitekim Wang Pen-li Tonyukuk'un kendi kabilesi üzerinde oluşturacağı etki sayesinde Türk topluluklarının Kutluk'a katılmasının engellebileceğini düşünüyordu. Ama durum tam tersine gelişmiştir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, İstanbul: Timaş Yayınları, 2021, s. 201.

¹⁶ Saadettin Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, 1. b., Ankara: Berikan Yayınevi, 2011, s. 115.

¹⁷ Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Güney Yüzü, sa. 1), s. 102.

gitmesini Tanrı istemediğinden dolayı, Türk milleti yok olmaktan kurtulmuştur.)”¹⁸ ifadelerine yer verilmiştir.

Göktürk özgürlük hareketine, Çin kaynaklarında konuyla ilgili bir bilgi yer almamakla beraber Kutluk Kağan ve Tonyukuk’un yanısıra Kapgan’ın da katıldığı söylenebilir. Nitekim Ongin Yazıtı’nda geçen “*Kapgan, İleriş Kağan ülkesinde yaratıldım*” cümlesinden bu sonuca ulaşabilmekteyiz¹⁹. Buradaki Kutluk–Kapgan beraberliği bizlere I. Göktürk Devleti’nin kuruluş aşamasındaki Bumin–İstemi birlikteliğini hatırlatmaktadır²⁰.

Çin yıllıklarında adı A-shih-na Ku-tu-lu (Kutluk Börü) olarak geçen Kutluk Şad²¹ İllig Kağan’ın akrabası olarak ilk başlarda bir boy beyi idi ve “*tudun*” unvanını da taşıyordu²². Kitabelerde Kutluk’un 17 erle dışarı çıktığı, böylece ihtilâli başlattığı, bunu duyan halkın şehirlerden ve dağlardan onun yanına geldiği, Tanrı güç verdiği için ordusunun kurt gibi düşmanlarının ise koyun gibi oldukları, Doğu ve Batı’ya ordu gönderip taraftarlarını topladığı, kalabalıklaştıktan sonra ilsizleşmiş ve kağansızlaşmış, cariyeye ve kul olmuş, töresini kaybetmiş halkı atalarının yasası gereğince yeniden ayağa kaldırdığı anlatılmaktadır²³. Görüldüğü üzere, başlangıçta çok az bir mevcutla yola çıkan Kutluk’un maiyeti gün geçtikçe artmıştır. A-shih-na Fu-nien²⁴ öldüğünde dört bir tarafa dağılan ve çevrede kendi hallerinde yaşayan Türk boyları Kutluk’un bu mücadelesini duyar duymaz etrafında toplanmış ve onu kendilerine kağan seçmişlerdir.

¹⁸ Wilhelm Thomsen, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993 (Anıt I, Doğu Yüzü, sa. 10), s. 94, 96.

¹⁹ Gömeç, a.g.e., s. 116.

²⁰ Eski Orta-Asya Türk devletlerindeki egemenlik anlayışından doğan ülkeyi hânedanın erkek üyeleri arasında paylaşırma geleneği ve bu şekilde karşımıza çıkan sağ-sol bölünmeleri ile ilgili geniş bilgi için bkz. Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 31,201.

²¹ İran kökenli olduğu tahmin edilen “Şad” unvanına sahip kişiler, han sülâlesinden seçilip ayrı kabilelerin başında görevlendirilmişlerdir. Bkz. V. V. Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, der. Kazım Yaşar Koprıman – Afşar İsmail Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı – Kültür Yayınları, 1975, s. 13, 14.

²² Mau-tsai, a.g.e., s. 158.

²³ Thomsen, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 11-13), s. 96; Aydın Taneri, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993, s. 71; Zelyut, *Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği*, 8.b., Ankara: Kripto, 2012, s. 173.

²⁴ Bu kişi Kutluk’tan önce Çin’e karşı girişilen isyan hareketinin öncüsüdür. Aslında Kutluk öncesi Türkler bağımsızlık için Çin’e karşı iki kez girişimde bulunmuşlar, ama bunların ikisi de sonuç vermemiştir. Bu başarısızlığın temel sebebi Çinlilerin hileleri ve baş gösteren yiyecek sıkıntısıdır. İki bağımsızlık denemesinin ardından, eğer teslim olurlarsa öldürülmeyeceklerine dair Çinliler’in sözüne kanam 54 Göktürk kabile reisi, Çinli yetkililere teslim olmalarının ardından Çin başkenti Ch’ang-an’ın doğu pazarında idam edilmişlerdir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Ergenekon’dan Kağanlığa, Türk Model Devleti Göktürkler*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2016, s. 214.

Kutluk, kağanlık makamına halkın seçimi üzerine oturmuştur. Şüphesiz Kutluk'un kağan olarak başa getirilmesinde Tonyukuk'un da payı büyüktür²⁵.

Tonyukuk bu olayı şöyle dile getirmiştir: “*Ormanda, taştta kalmış olanlar toplanarak 700 oldu. Bunların üçte ikilik kısmı atlı, bir bölümü yaya idi. ‘Katılın’ dedi, katılanı ben idim. Kendi kendime onu kağan mı yapayım deyip, düşündüm. İnsan zayıf ve semiz boğaları uzakta görse hangisinin zayıf, hangisinin kuvvetli olduğunu ayırt edemez. Bunu hatırlayıp, Tanrı bilgi verdiği için onu bizzat ben kağan yaptım*”²⁶. Bu cümlelerden Tonyukuk'un, yaptıklarını överek kendisini biraz ön plâna çıkarmaya çalıştığı anlaşılmaktadır. Gerçekte Tonyukuk'un soyu olan A-shih-te (Arslanlar) Ailesi, onun (Tonyukuk'un) yanında olduğu için Kutluk'un kağan seçilmesi kolaylaşmıştır, denilebilir.

Tonyukuk Yazıtı'nda karşılaştığımız 17, 70, 700 gibi rakamlar tamamen izafidir ve gerçeği yansıtmamaktadır. 7 ve 7'nin katları Türklerce kutsal sayıldığından, cümleler bu sayılar esas alınarak kurulmuştur²⁷.

B. KUTLUK'UN KAĞAN SEÇİLMESİNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER

Kutluk, kağan seçilir seçilmez ilk işi zekiliği, plânlamacı kişiliği ve askerî işlerdeki tecrübe ve başarılarıyla ön plâna çıkan ve halkın da çok sevdiği Tonyukuk'u “*Apa Tarkan (Başkomutan)*” olarak görevlendirmek olmuştur. Böylece askerî işlerin ve atların idaresi işi tamamen Tonyukuk'un kontrolüne verilmiştir²⁸.

²⁵ Kutluk'a ilk destek verenlerin arasında Tonyukuk'un bulunduğunu ve Kutluk'un buna çok sevindiğini Çince kaynaklar da haber vermektedirler. Bu kaynaklara göre, Kutluk'un etrafında 5000'den fazla kişi toplanmıştır. Bkz. Mau-tsai, a.g.e., s. 158; Togan, Kara, Baysal, a.g.e., s. 37.

²⁶ Aslında Tonyukuk bir ara kendisini kağan ilân etmeyi düşünmüş, en son Gök Tanrı'nın yönlendirmesiyle Kutluk'u kağan yapmanın daha doğru olacağına hükmetmiştir. Bkz. Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Batı Yüzü, sa. 4-6), s. 95 – 98.

²⁷ Gömeç, a.g.e., s. 118; Eski Türkler'in başlangıçta kutsal sayısı 9 idi. Doğu Türkler'inde 9 sayısının kutluluğu sürdürülürken, Batı Türkler'inde 7 rakamı kutsal sayılmaya başlanmıştır. Çin kaynaklarından öğrenebildiğimiz kadarıyla, 591 yılında Göktürk Kağanı Çin İmparatoru'na hediye olarak, üzeri 7 değerli taşla süslü bir kâse yollamıştır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mau-tsai, a.g.e., s. 68; Lev Nikolayeviçen Gumilöv, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999, s. 352.

²⁸ Durmuş, a.g.e., s. 22; Türkeş – Günay, a.g.e., s. 139; Atların idaresi söz konusu edilirken ülkenin hayvancılığı ve ekonomisi kastedilmiş olmalıdır. Bkz. Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 261.

Kutluk ve Tonyukuk ilk önce 681 yılında Çin'in Yün-chou Eyaleti'ne bir baskın düzenlemişler, bu baskında Türk süvarilerinin hızı karşısında şaşkına dönen Çin birlikleri kolayca dağıtılmıştır. Sonuçta çok sayıda esir, 30000 kadar deve, at, sığır ve koyun ganimet olarak ele geçirilmiştir²⁹.

Bu başarılı seferin ardından Kutluk ve Tonyukuk'un Çin'e toplamda 11 akını daha olmuştur³⁰. Kutluk, tüm bu Çin seferlerinden sonra kendine katılan boyları bir düzene sokmuş ve kardeşlerinden Kapgan'ı “*Şad*” To-si-fu'yu da “*Yabgu*” atamıştır.

Bu idarî düzenlemeler yapılırken, Göktürkler'in Çin, Kıtan ve Oğuzlar ile mücadeleler içinde oldukları görülmektedir. Konuyla ilgili olarak Tonyukuk Yazıtı'nda “*Kutluk, kağan olunca Güney'de Çinliler'den, Doğu'da Kıtanlar'dan ve Kuzey'de ise Oğuzlar'dan pek çok kişiyi öldürmüştür*”³¹ ifadeleri yer almaktadır.

Çevrelerinde güçlü bir Türk devletine asla tahammül edemeyen Çinliler'in Göktürkler'e karşı Kıtanlar ve Oğuzlar'la gerçekleştirdikleri ittifak, Kutluk Kağan'ın son derece gelişmiş haber alma teşkilâtı sayesinde ortaya çıkarılmıştır. Göktürkler “*kargu*” adını verdikleri ateş kuleleri vasıtasıyla düşman uluslar hakkında her türlü bilgiyi kolayca öğrenebiliyor ve bu bilgileri ilgili makamlara çok kısa bir süre içinde ulaştırabiliyorlardı. Bu işlerle uğraşan kimselere “*Körüg, Yamçı, Ulak ya da Tatar*” adı verilmişti³².

İttifakı bir an önce harekete geçirmeyi plânlayan Oğuz Beyi Baz Kağan Çin'e ve Kıtanlar'a birer elçi göndermiş ve onlara: “*Azıcık Türk milleti yürüyor. Kağanı yiğit, aygucusı bilgedir. O ikisi var olduğu müddetçe Çin'i ve Oğuz'u öldürecektir. Çin Güney'den, Kıtan Doğu'dan, ben Kuzey'den saldırayım. Türk, Sir Budun ülkesinde hiç kalkınmasın. Mümkünse onu yok edelim*”³³ mesajını vermeye çalışmıştır.

²⁹ Joseph de Guignes, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarih-i Umumisi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın, C. II, İstanbul: Tanin Matbaası, 1924, s. 392.

³⁰ Bu akımlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mau-tsai, a.g.e., s. 437, 438.

³¹ Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Batı Yüzü, sa. 7), s. 98; Saadettin Yağmur Gömeç, “Kök Türk Kitabelerinin Tarih Yazıcılığındaki Önemi”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, 1.b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 100.

³² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 122; Tonyukuk'un bu teşkilâtın kurulmasında, devletin pek çok temel kurumunun oluşturulmasında ve geliştirilmesinde olduğu gibi katkısı büyük olmuştur. Bkz. Atilla Akar, *Börü Budun*, 1. b., İstanbul: Profil Yayıncılık, 2015, s. 52.

³³ Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Güney Yüzü, sa. 2-5), s. 103, 104; Bu ifadede geçen “*Sir*” kelimesi Türkçe olmayıp, Soğdça'da “*iyi*”, “*güzel*”, “*kutlu*” anlamlarına gelmektedir. Bkz. S. G. Clauson, “Notes on Some

Bunun üzerine Kutluk'un danışmanı (aygucısı) olan Tonyukuk gece uyumadan, gündüz oturmadan plânlar yapıp onları nasıl yeneceğini düşünmüş ve bunu Kağan'ına da açıklamıştır: “*Bu sözü işitip gece uyuyacağım, gündüz oturacağım gelmedi. Bundan dolayı kağanıma ‘Çin, Oğuz ve Kitan; bu üçü birleşirse kalakalacağız. Kendi içi, dışarıdan çevrilmiş gibiyiz. Yufka olanın delinmesi, incenin kırılması kolay; yufka kalın, ince yoğun olursa kırmak zordur. Doğu’da Kitan’dan, Güney’de Çin’den, Kuzey’de Oğuz’dan iki-üç bin askerimiz gelecek mi?’ diye arz ettim. Kağanım, ben Tonyukuk’un sözlerine kulak verdi. Gönlümce orduyu yönetmemi söyledi*”³⁴. Bu cümlelerden Oğuz ve Kitanlar’ın içinde bazı Göktürk yandaşlarının olduğu anlaşılmaktadır.

Sözü edilen gelişmelerden sonra Kutluk Kağan ve Tonyukuk komutasındaki Göktürk Ordusu Oğuzlar’ın üzerine yürümüş (687), Çinliler ve Kitanlar bu savaşta Oğuzlar’ı yalnız bırakmışlardır. Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları’nda değinilmeyen bu savaşta, Oğuzlar’ın 6000 askerine karşılık Göktürkler’in 2000 kişilik bir gücü bulunuyordu. Türk inancına göre, Tanrı izin verdiği için Oğuzlar mahvolmuşlardır. Adı geçen savaşta Oğuzlar’ın hükümdarı Baz Kağan da öldürülmüştür³⁵.

Bundan sonra Kutluk Kağan’a, toplanan bir kurultayda “*İlteriş (Elteriş)*” unvanı verilmiştir. Bu unvanın “*ülkesini, ilini toplayan, derleyen*” anlamına geldiği bilinmektedir. Böylece, başta Oğuzlar olmak üzere çevrede bulunan çok sayıda boy gelerek Göktürkler’e bağlılıklarını sunmuşlardır³⁶.

Kendisine Ötüken’i merkez yapan³⁷ ve ülkede dirlik ve düzeni tekrar sağlayan Kutluk (İlteriş), hastalıktan dolayı kısa bir süre içinde vefat etmiştir³⁸. Kağan’ın

Early Turkish Tribes”, Vol. 2, 22. *Congress of Orientalists*, Leiden, 1957, s. 373; Ögel ise Tarduş Türkleri’nin kullanımından hareketle “*Sir Budun*” un anlamının “*Birleşik Türk Milleti*” olması gerektiğini savunmuştur. Bkz. Bahaeddin Ögel, *Türkler’de Devlet Anlayışı*, C. II, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982, s. 27; Zelyut, a.g.e., s. 166; Mehmet Ölmez, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan’daki Eski Türk Yazıtları*, 2.b., Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013, s. 17; Öztürk, a.g.e., s. 81.

³⁴ Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Güney Yüzü, sa. 5-8), s. 105, 106; Sözü edilen gelişmelerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 262.

³⁵ Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Güney Yüzü, sa. 8,9), s. 107-111; Göktürkler’in Oğuzlar’a karşı elde ettiği bu zafer karşısında Çin Hükümdarı İmparatoriçe Wu, Kutluk Kağan’a duyduğu nefretinden dolayı ondan bir şekilde intikam almak istemiş ve kendisi için uygun bulduğu “*Pu-tsu-lu (bahsız ömürlü)*” unvanını vermiş, bu sayede Çin Ordusu’nun moralini yüksek tutmaya çalışmıştır. Bkz. Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 98.

³⁶ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 125.

³⁷ Büyük Hun Devleti ve I. Göktürk Devleti dönemlerinde de devletin ağırlık merkezi olarak görülen Ötüken, Türkler’in kutlu toprak saydıkları bir yerd. O dönemlerde dağınık Türk boylarını ancak Türk devletçilik ruhunun yerleşmiş olduğu Ötüken etrafında toplamak ve idare edebilmek mümkün

ölümüne dair Tonyukuk Yazıtı'nda bir ifadeye rastlanmamaktadır. Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları'nda ise onun yaptığı işler ve ölümü konusunda: “*Babam kağan 47 defa ordu sevk etmiş, 20 savaş yapmış. Tanrı izin verdiği için illiyi ilsizleştirmiş, kağanlıyı kağansızlaştırmış, düşmanı tâbi kılmış, dizliye diz çöktürmüş, başlıya baş eğdirmiş. Babam kağan bunca ili, töreyi kazanıp ölmüş (cennete girmiş)*”³⁹ şeklinde bilgiler yer almaktadır.

İlteriş Kağan'ın ölüm tarihi Yazıtlar'da yer almamaktadır. Çin kaynaklarına göre Hükümdar'ın ölüm tarihi 690-692 yılları arasındadır⁴⁰.

II. TONYUKUK'UN KUTLUK KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI

Göktürk Devleti Kutluk Kağan'ın büyük mücadeleleri sonucu VII. yüzyılın sonlarına doğru ayağa kalktığında Çin Devleti, tarihin en acı derslerinden biriyle karşı karşıya kalmış, Türkler'in zaferi karşısında ağır bir yara almıştır. Sözü edilen mücadelede Kutluk'un son derece sistematik ve disiplinli tutumu elbette etkili olmuştur ancak Tonyukuk'un buradaki katkıları da asla inkâr edilemez. Tonyukuk, Göktürk Hânedanı'ndan gelen soylu kişiliği ile Çin'e karşı girişilen isyan hareketinde halkın büyük bir lider etrafında toplanmasında önemli bir rol oynamıştır. Nitekim Kutluk'un kağan yapılmasında da çabası dikkate değer. Öte yandan, bağımsızlık hareketinin başarıya ulaşmasında da bu büyük devlet adamının plânlamacı ve ileri görüşlü kişiliği doğrudan etkili olmuştur, denilebilir. Kutluk Kağan'ın Tonyukuk'un Çin'den kaçarak hemen yanına gelmesini büyük bir memnuniyetle karşılaması ve daha ilk günden itibaren kendisine önemli görevler vermesi de bu görüşü desteklemektedir. Öte yandan, Tonyukuk'un Türk halkı tarafından çok sevilmesi de eklendiğinde, kendisinin devlet için ne kadar önemli bir kişi olduğu kolaylıkla anlaşılabilir.

görülyordu. Ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971, s. 80.

³⁸ Mau-tsai, a.g.e., s. 160.

³⁹ Thomsen, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 15, 16) – (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 13), s. 98; Kutluk Kağan'ın gerçekleştirdiği bu seferler ve Tonyukuk'un, bahsi geçen seferlere katkıları ile ilgili geniş bilgi için bkz. Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 263 vd.

⁴⁰ Mau-tsai, a.g.e., s. 160.

Bağımsızlığın ardından Kağan tarafından derhal çok önemli bir makama getirilen Tonyukuk, devlet işlerindeki başarılı yönetimi ile kısa sürede sivrirmiştir. Buna askerî alandaki başarıları da eklendiğinde, Kağan'ın kendisine duyduğu güvenin hiç de boşuna olmadığı gerçeği ortaya çıkmaktadır. Nitekim Tonyukuk, çıkılan kimi seferlerde inisiyatif tamamen kendisine bırakılarak serbest bile kılınabilmiştir. Tonyukuk, çıktığı hiçbir seferden başarısızlıkla dönmemiş, görevini en üst düzeyde yerine getirmenin huzurunu yaşamıştır. Kendisine ait yazıtta görevini her seferinde lâyıkıyla yapmaya çalıştığına dair ifadeler kullanan Tonyukuk, böylece uzun yıllar devlete verdiği büyük hizmetlerin de altını çizmeye çalışmıştır.

Bu ünlü devlet adamının başarılı hizmetleri Kutluk Kağan'ın ölümünden sonra başa geçen diğer kağanların dönemlerinde de devam edecektir.

Tezimizin bu bölümünde, Kutluk'tan sonra Göktürk tahtına oturan Kapgan Kağan'ın Göktürk tarihindeki yeri incelenecek, ardından da bu büyük hükümdarın da yardımcısı pozisyonunda bulunan Tonyukuk'un devlet yönetimine olan katkıları anlatılmaya çalışılacaktır.

III. KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ

A. KAPGAN'IN KAĞAN OLMASI

Kutluk Kağan'ın hastalanıp ölmesiyle boşalan Göktürk tahtına kardeşi Kapgan oturmuştur (692). Kapgan'ın başa geçmesinde, şüphesiz Kutluk'un oğulları Bilge ve Kül Tegin'in yaşlarının çok küçük olmasının payı bulunmaktadır⁴¹. Bilge Kağan, kendine ait yazıtta Kutluk Kağan'dan sonra Kapgan'ın tahta geçişinin “*töre gereğince*” olduğundan söz etmiştir⁴². Kapgan'ın tahta çıkışı Göktürkler'in gelişip büyümesini daha da hızlandırmıştır. Yaklaşık 24 yıl tahtta kalan Kapgan'ın faaliyetleri, onun ölümünden 18-20 yıl sonra dikilen Bilge Kağan ve Kül Tegin Yazıtları'nda ayrıntılarıyla

⁴¹ Babaları Kutluk Kağan öldüğünde Bilge 9, Kültegin ise 7 yaşlarında bulunuyordu. Bkz. Taneri, a.g.e., s. 74.

⁴² Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 14), s. 100.

anlatılmıştır. Şüphesiz, bu ünlü hükümdarla ilgili Tonyukuk Yazıtı'nda da önemli bilgiler mevcuttur.

Kapgan Kağan, Çin kaynaklarından öğrenebildiğimiz kadarıyla Çin'i en çok titreten Göktürk kağanları arasında en başta gelmektedir. Nitekim Çin'e en fazla sefer düzenleyen (20 sefer), bunların hiçbirinde yenilgi yüzü görmeyen, Orta-Asya'daki tüm Türk boylarını egemenliği altına almayı başaran ve Göktürkler'i dönemin en güçlü devleti haline getiren kağan Kapgan olmuştur.

Kutluk Kağan zamanında unvanı “*Beg – Çor*” olan Kapgan, Kutluk tarafından devletin Doğu tarafını yönetmesi için “*Şad*” ilân edilmiştir. Kendisi kağan olduktan sonra ise unvanı artık “*fatih*” anlamına gelen “*Kapgan*” olmuştur⁴³. Tonyukuk, kendine ait yazıtta Kapgan Kağan'dan “*Böğü*” olarak da bahsetmiştir⁴⁴.

Çin kaynakları Kapgan'ın tahtı zorla gasp ettiğini söylese de Orhun Yazıtları'ndaki bilgiye göre, kendisi “*töre gereğince*” kağan olmuştur. Bunda, yukarıda belirtildiği gibi Kutluk'un ölümünde oğullarının küçük yaşta olmaları etkili olmuştur. Nitekim Göktürk tarihinde birkaç kez, hükümdar öldüğünde onun yerine oğullarından birinin değil de siyasi ortama uygun olarak ailenin daha yaşlı bir başka üyesinin başa geçirildiği örnekler karşımıza çıkmaktadır. O sebeple, Kutluk'tan sonra Kapgan'ın kağan olması asla hukuka aykırı olarak görülemez⁴⁵.

Kapgan Kağan, başa geçer geçmez ilk iş olarak ağabeyi Kutluk adına bir balbal diktirmiştir. Göktürkler'de ölen devlet adamlarının mezar alanlarına, sağken kazandıkları başarıları anlatan balballar dikilir, böylece yeni kağan ölen hükümdara (selefine) saygısını ifade etmiş olurdu⁴⁶.

⁴³ Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 230.

⁴⁴ “*Böğü*” ismi Tonyukuk Yazıtı'nda birkaç yerde geçmektedir. Örneğin, T.Y., I. Taş, Kuzey Yüzü, sa. 10 ve T.Y., II. Taş, Güney Yüzü, sa. 6. Kapgan'ın unvanları ile ilgili geniş bilgi için bkz. S. Gerard Clauson, “A Note on Qapqan”, London, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1956, s. 731.

⁴⁵ Aybars Pamir, “Büyük Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri”, Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 4, Aralık 2015, s. 29, 30.

⁴⁶ Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 230.

B. KAPGAN'IN POLİTİKASININ ESASLARI VE ÇİN İLE OLAN İLİŞKİLER

Kapgan, tahta oturduktan sonra devleti güçlü tutmak için çok çalışmış, bunun için de çeşitli stratejiler geliştirmeye gayret göstermiştir. Özellikle Çin'e karşı hiç zaman kaybetmek istemeyen Kapgan, daha tahtının başlarında bu ülkeye çok önemli seferler düzenlemiştir. Kısa süre içinde Ling Eyaleti'ne saldırıp bölgeyi ele geçiren Kapgan, çok sayıda Çinli asker ve memuru da öldürmüştür.

Göktürkler'in seferlerini ciddî biçimde takip eden İmparatoriçe Wu, Türkler'e karşı tam 18 ordu hazırlamış ve her birinin başına da birer general atamıştır. Adı geçen ordu, Göktürkler'le savaşmaya cesaret edememiş, Çinliler bunun üzerine Türkler'e karşı büyük savunma duvarları oluşturmaya girişmişlerdir. 693 ve 694 yıllarındaki akınlardan sonra Çin'de arzuladıklarını elde ettiğini düşünen Kapgan Kağan, bu devletle bir barış ortamı oluşturmak amacıyla Çin'e bir elçisini yollamış (695), onun bu davranışından pek memnun kalan İmparatoriçe Wu da Göktürk Sarayı'na çeşitli hediyeler sunmuş, ayrıca Kapgan Kağan'a da onu yüceltici Çince unvanlar vermiştir⁴⁷.

İki devlet arasında başlayan yakınlaşma, 696 yılında Çin'e bağlı Kıtınlar'ın çıkarttığı ayaklanmanın T'ang Hânedanlığı tarafından bastırılmaması üzerine Kapgan Kağan'ın araya girmesine vesile olmuş, Kapgan Kağan ayaklanmayı bastırmanın karşılığında Çin'den bazı tavizler talep etmiştir. Kapgan Kağan'ın Çin'den talepleri Türk tarihinde örnek sayılabilecek niteliktedir: Kapgan, Göktürkler'in Çin'in egemenliği altında bulunduğu dönemde (630-680) Çin'e göç etmiş durumdaki Türk boylarını geri istemekteydi. İmparatoriçe Wu, Çin'i içinde bulunduğu zor durumdan kurtulabilmek adına Kapgan'ın teklifini kabul etmiş⁴⁸, üstelik çok önemli bir komutanını Göktürkler'e bir elçi olarak göndererek Kapgan için hatırlı bir unvan sunmuştur: "*İyi Reform Yapan Kağan*". Çin tarihinde, başka devlet hükümdarlarının taleplerinin Çin hükümetince kabul edilmesi çok nadir bir durumdur; üstelik bu gelişme derhal Çin tarih kaynaklarına geçirilmiştir. Anılan gelişmelerle Kapgan Kağan'ın Orta-Asya'daki prestiji daha da yükselmiştir⁴⁹.

⁴⁷ Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 231 vd.

⁴⁸ Ahmet Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür ve Sanat Yayınları, 2013, s. 162.

⁴⁹ Tekinoğlu, a.g.e., s. 168; Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s. 117.

C. KAPGAN'IN DİĞER SEFERLERİ

696 yılında Kırgızlar, Türğişler ve Çin ile ittifak antlaşması yaparak Göktürkler'e başkaldırmışlardır. Tonyukuk Yazıtı'nda anlatılan bilgilere göre Kapgan, derhal Kırgız seferine karar vermiş ve bu seferde, Göktürk Ordusu'nu kendisiyle birlikte Tonyukuk da komuta etmiştir. Göktürk Ordusu, Tonyukuk Yazıtı'ndaki ifadelerle göre “*kar sökerek, ağaç dallarına tutunarak, bazen atları yedeğe alarak, yolsuz vadilerden Kögmen Dağı'nı aşır*” Kırgızlar'ı bastırıştır. Kağanı da öldürülen Kırgızlar teslim alınmıştır⁵⁰.

Bu zaferden sonra, tam Türğişler'in üzerine yürüyecekken Kapgan Kağan'ın hatununun ölüm haberi gelmiş, Kağan bu haber üzerine geri dönmek zorunda kalmıştır⁵¹.

697 yılında Göktürkler T'ang Hânedanı'na saldıran Kıtınlar'ı başarılı bir şekilde durdurmuşlar, böylece Çin ile yapılan antlaşma gereğince Çin'e bağlı durumdaki Türk boylarının geri dönüşü tamamlanmıştır. Bu durum Kapgan'ın şöhretini daha da artırmış, gücünü pekiştirmiştir. İmparatoriçe Wu, Kıtın Zaferi sonrasında Kapgan Kağan'a yeni

⁵⁰ Pek zorlu bir sefer olduğunu açıkça görebileceğimiz bu ifadelerde, askerlerin sağlıklı bir biçimde ilerleyebilmeleri için kimi zaman at üstünde, kimi zaman da atları yedeğe alarak (yaya olarak) ilerledikleri, yukarılara tırmanabilmek için de ağaçlara tutunma yolunu seçtikleri anlaşılmaktadır. (T.Y., I. Taş, Kuzey Yüzü, sa. 1). Öte yandan, Bilge Kağan Yazıtı'nın Doğu Yüzü'nün 26. ve 27. satırlarında da bölgenin çok karlı olduğu belirtilmiştir. Bu satırlardaki ifadeyle Bilge Kağan “*27 yaşında Kırgızlar'a doğru sefer ettim. Mızrak batımı karı sökerek Kögmen Dağları'nı aşarak ilerleyip Kırgız halkını yıkuda iken (hazırlıksız olarak) baskına uğrattım.*” demektedir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aydın, a.g.e., s. 116 vd.

⁵¹ Seferin henüz başında eşinin ölüm haberi gelince, Kapgan Kağan bu üzücü haber karşısında derhal geri dönüp eşinin cenaze törenini yaptırmak istemiştir. Orta-Asya Türk devlet geleneğinde kadına verilen değerin önemi bu olayda da sezilebilmektedir. Sözü edilen olay Tonyukuk Yazıtı'nın Kuzey Yüzü'nün 6. ve 7. satırlarında şöyle dile getirilmiştir: “*O sözü işitip kağanım ben karargâha gideyim, dedi. Hatun ölmüş idi, onun cenaze törenini yaptırardım dedi*”. Bahsedilen olay ne Çin kaynaklarında ne de Bilge ve Kül Tegin'in Yazıtları'nda mevcuttur; bir tek Tonyukuk Yazıtı'nda anlatılmıştır.

Kapgan Kağan, eşinin yoğ törenini yaptırmak üzere Altay Dağları'ndan ayrılmadan önce oğlu İnel, yeğeni Bilge ve müşaviri Tonyukuk'a bazı nasihatlerde bulunmuştur. Konuyla ilgili bilgi veren 7. satırda “*...Orduyu sevk edin' dedi. 'Altay Dağları'nda oturun' dedi. Bilge Tonyukuk'a (yani) bana söylediydi*” ifadeleri yer almaktadır. İfadeden, Kapgan Kağan'ın orduyu oğlu ve yeğenine emanet ettiği anlaşılmaktadır. Kapgan'ın emrine göre, kağan gelene kadar Altay Dağları'nda oturacaklar ve orada bekleyeceklerdir. Kapgan Kağan, Tonyukuk'a daha özel talimatlarla da bulunmuştur. 8. satırda yer alan şu cümleler bunu kanıtlamaktadır: “*Bu orduyu sevk et, dedi. Cezaları da uygun gördüğün şekilde ver. Ben sana daha ne diyeyim, dedi. Gelirse (zaten) görürsün, gelmezlerse casuslardan haber alarak otur, dedi.*” bkz. Aydın, a.g.e., s. 123. Bu ifadelerden, Kapgan Kağan'ın Tonyukuk'a çok güvendiği net bir şekilde anlaşılabilmektedir. Kapgan, kendisi dönünceye kadar gerekirse tüm inisiyatifi Tonyukuk'un kullanabileceğini böylece ifade etmiştir. Tonyukuk'un, Kutluk döneminden beri çok önemli bir mevkiye bulunuyor oluşunun bu kararda olduğu düşünülebilir.

bir elçi göndererek Kağan'a özel “İleriş Büyük Ch'an-yü⁵² ve Millî Davasında Başarılı Kağan” unvanını sunmuştur. Dikkat edilirse Çin Hükümdarı, Kapgan'a kendisini Hun hükümdarlarıyla aynileştirecek bir unvan takdim etmiş olmaktadır. Sözü edilen unvanın verilmesinin tek nedeni, “artık yenilmesi imkânsız görülen Göktürkler'i Çin karşısında frenleyebilmek” olarak düşünülebilir. Ancak Kırgız ve Türkişler'le ittifak yaptığı için Çin yönetimine içerleyen Kapgan, aynı yılın ortalarına doğru Çin'in Ling ve Sheng gibi eyaletlerine saldıracak ve ardı ardına pek çok parlak zafer elde edecektir⁵³.

D. KAPGAN'IN ÇİN'İN İÇ İŞLERİNE MÜDAHALE ETMEYE BAŞLAMASI

O tarihlerde İmparatoriçe Wu'nun kendi akrabalarını devletin çeşitli noktalarına getirmeye ve gerçek hânedan üyeleri olan Li soyundan gelen kişileri giderek yönetimden uzaklaştırmaya çalışması Kapgan'ın dikkatini çekmiştir. Kağan, Çin Sarayı'ndaki bu kargaşadan yararlanmak ve Göktürkler lehine bazı avantajlar yakalamak üzere fırsat kollamaya başlamıştır⁵⁴.

698 yılında Çin'e bir elçi gönderen Kağan, kızının bir T'ang prensiyle evlendirilmesi yoluyla akrabalık kurmayı ve Çinliler'le müttefik olmayı teklif etmiştir. Bunun yanında Kapgan Kağan Çin'den çok önemli şu taleplerde de bulunmuştur:

- a) Göktürkler'in fetret döneminde Çin'in eline geçen ve onlar tarafından valilik haline getirilen topraklar tekrar Göktürkler'e bağlamalıydı,
- b) Öteden beri Göktürkler'le dostça ilişki içerisindeki Soğdlular geri alınacaktı,
- c) Çin'in çeşitli eyaletleri içine dağılmış Türkler de geri istenmekteydi,

⁵² Ch'an-yü (Tan-hu) Büyük Hun İmparatoru Mete'nin unvanıydı. “Gökten Kudret Alan” anlamına gelen bu unvanın Çin hükümdarlarının kullandıkları unvana benzetilerek alındığı düşünülmektedir. Mete böylece egemenliğinin dayanağını Gök-Tanrı'ya bağlamak suretiyle mutlak yetkili bir hükümdar profili oluşturmuştur. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 188; B. Y. Vladimirtsov, *Moğolların İçtimai Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Afet İnan, 2. b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 114; Mahmut Arslan, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi”, Elazığ, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, 1990, s. 233; Pulat Otkan, *Tarihçinin Kaynaklarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, 1. b., İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2018, s. 29.

⁵³ Taşağıl, *Ergenekondan Kağanlığa*, s. 233.

⁵⁴ a.g.e., s. 234.

- d) Nihayet, ekin tarlaları için 100.000 ölçek darı, 3000 takım tarım aleti ve birkaç on bin chin demir talep ediliyordu.

Bu son talep dikkate alındığında, Kapgan Kağan'ın tarım konusunda Çin'e bağımlı olmak istemediği, Göktürk ülkesinde tarımı geliştirmeyi arzuladığı anlaşılabilir⁵⁵.

Kapgan Kağan'ın bu isteklerinde, aslında eski Türk kağanlarının temel görevleri arasında yer alan birçok hususu gerçekleştirmek adına harekete geçtiği sezilebilmektedir. Özellikle, memleketi tanzim ve idare etmek, halkı düzene sokmak, halkı çıplak ise giydirmek, aç ise doyurmak, halka mal dağıtmak gibi görevler bakımından Kapgan Kağan'ın sorumluluklarını yerine getirmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Bu tip görevler devlet ileri gelenlerince hemen her Orta-Asya Türk kağanına sık sık hatırlatılmış, kağanlar da bu sorumluluklarını yerine getirme konusunda halklarına adeta hesap verircesine hareket etmişlerdir⁵⁶.

Kapgan'ın talepleri Çin Sarayı'nda şaşkınlık yaratmış, derhal tartışmaya açılmıştır. Varılan karara göre, Göktürkler'in istekleri asla kabul edilemezdi. Durumu iletmesi için "Harem Ziyaretleri Müdürü" unvanlı T'ien Kuei-tao elçi olarak seçilmiş ve Kapgan'a gönderilmiştir. İsteklerinin reddedildiğini öğrenen Göktürk Kağanı çok sinirlenmiş, Çinli elçiye ağır hakaretlerde bulunmuş ve bilâhare öldürülmesi için onu hapse attırıştır. O esnada Tonyukuk devreye girmiş, Kağan'a elçiyi öldürmenin törelere aykırı olacağı ve gelecekte Çin ilişkilerine zarar vereceği uyarısında bulunmuştur. Kapgan Kağan da çok sinirli olmasına rağmen Veziri'ni dinlemiş, sonuçta elçinin hayatı kurtulmuştur.

Kapgan'ın tepkisi T'ang Sarayı'na ulaşınca, bu durum Çin'de büyük bir endişe uyandırmış, telâşlanan Çinli devlet adamları İmparatoriçe'ye Kapgan Kağan'ın kızının evliliği ve tohumluk darı, demir ve tarım aletleri ile ilgili taleplerinin yerine getirilmesi

⁵⁵ Tekinoğlu, a.g.e., s. 168; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 162.

⁵⁶ Pamir, a.g.m., s. 31, 32; Orhun Yazıtları'nda Kapgan Kağan'ın tahta çıkar çıkmaz milletini tekrar tanzim ettiği, beslediği, fakiri zengin, azı çok kıldığı yazılıdır. Bkz. Thomsen, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 14), s. 98; Eski Türkler'de kağanın temel görevleri ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Bahaeddin Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971, s. 49 vd; Abdülkadir Donuk, "Eski Türkler'de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları", *Türk Dünyaları Araştırma Dergisi*, Nisan 1982, No.: 17, s. 105 vd.

konusunda tavsiyelerde bulunmuşlardır. Sonuçta Wu tüm Göktürk taleplerini kabul etmiş, bunun bildirilmesi için seçilen bir Çinli elçiyi de hemen yola çıkartmıştır⁵⁷.

E. SAHTE PRENS VE YENİ ÇİN KAĞANININ İLÂNI

İmparatoriçe Wu, Kapgan'ın kızıyla evlendirilmek üzere Göktürkler'e T'ang Hânedanı'ndan değil de kendi ailesinden bir damat adayını göndermeyi uygun bulmuştu. Bu damat adayı gayet gösterişli bir heyet tertip edilerek Kara Kum'da bulunan Göktürk merkezine gitmek üzere yola çıkarılmış, heyetin başına da tecrübeli bir elçi olan Yen Chih-wei atanmıştır.

Kapgan Kağan'ın, kendisinden önceki Göktürk kağanları gibi son derece iyi işleyen bir istihbarat ağının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Kağan, daha Çin Heyeti huzuruna varmadan tüm olan bitenden haberi olmuş, damat adayının Li Ailesi'nden değil de İmparatoriçe Wu'nun ailesinden olduğunu öğrenmişti. Bu durumdan habersiz bir biçimde Kapgan'ın huzuruna çıkan Çin heyetine Kağan'ın çıkışı sert olmuştur:

“Benim kızımın Göğün Oğlu Li Sülâlesi'nden birisi ile evleneceği şüpheli; şimdi sen buraya Wu Ailesi'nden biri ile geldin. Göğün oğlu olup olmadığı belli değildir. Biz eskiden beri Li Ailesi ile müttefikiz. Şimdi duyuyorum ki Göğün Oğlu'nun (esas Çin İmparatoru'nun) soyu yok olmak üzere, sadece iki oğlu var. Ben şimdi üzerinize yürüyerek genç olanı tahta geçireceğim”⁵⁸. Bu sözleri, Kapgan'ın ne kadar otoriter ve sözü geçen bir hükümdar olduğunu kanıtlamaktadır. Öyle ki etkisi Çin Sarayı'nda bile son derece büyük olmuştur.

Kapgan, kendisini aldattıklarını düşündüğü için damat adayı prens de dahil olmak üzere tüm heyet üyelerini tutuklatmış, prense refakat gayesiyle gelmiş olan Çin Heyeti'nin başındaki Yen Chih-wei'yi de Çin Kağanı ilân etmiştir⁵⁹.

⁵⁷ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 234, 235.

⁵⁸ a.g.e., s. 235.

⁵⁹ Tekinoğlu, a.g.e., s. 168.

F. YENİ AKINLAR

Kapgan Kağan, yaşanan olay sonrası 698 yılının ortalarında T'ang İmparatorluğu topraklarına 100.000 kişilik bir ordu ile yeni bir akın başlatmıştır. Bu akında çok sayıda eyalet ele geçirilirken, Çinliler'e büyük kayıplar verdirilmiştir. Çin Sarayı, alınan yenilgileri bertaraf edebilmek için yeni ordular hazırlamış ve orduya yeni komutanlar atamıştır ancak sayıca çok üstün de olsa Çin Ordusu Türkler karşısında hiçbir varlık gösterememiştir. Sözü edilen sefer sonrasında, Çinli köylülerin çok büyük bir kısmı köy ve arazilerini terk etmek zorunda kalmış, Çin'in ekonomisi büyük yara almıştır⁶⁰.

Çin Ordu'sunun arka arkaya aldığı yenilgiler sonrasında İmparatoriçe Wu'nun Kapgan'a daha önce verdiği, onu yüceltici unvanı bırakarak kendisine "*Başı Kesik Çor*" biçiminde yeni bir unvan vermesi hayli ilginçtir. Wu'nun böylece, bir bakıma ordusunun moralini yükseltmeye çalıştığı anlaşılmaktadır. Wu bununla da kalmayarak Kapgan Kağan'ı öldürene "*prens*" unvanı vereceğini de ilân etmiştir⁶¹. Yaşanan gelişmelerden hiç etkilenmeyen Kapgan, sefer ve yağmalarına devam etmiştir. Bu arada, İmparatoriçe Wu'yu tanımayan Kağan, Çin'e kağan olarak atadığı Çin elçisi Yen Chih-wei'yi, yine farklı rütbelere verdiği çeşitli devlet görevlileriyle birlikte T'ang Sarayı'na göndermiş ancak İmparatoriçe bunların hiçbirini tanımadığını ilân etmiştir. Kapgan Kağan, bunun üzerine İmparatoriçe Wu'ya hitaben, Çinliler'in tohumluk olarak gönderdiği darıların aslında piştığını, hediye olarak gönderilen altın ve gümüşün ayarlarının düşük çıktığını, kızı ile evlenmek üzere Çin'den gönderilen prensin de sahte olduğunu belirten çok sert bir mektup göndermiştir⁶². Bütün bu olumsuzluklar yüzünden Çin'e yeniden saldıracağını ilân eden Kapgan, Ho-pei bölgesini ele geçireceğini de ilâve etmiştir.

Kapgan ile bir türlü baş edemeyeceğini anlayan ve Göktürk baskısına daha fazla dayanamayan İmparatoriçe Wu çareyi Çin tahtının gerçek sahibi Li Ailesi'nden bir şehzadeyi devlet yönetimine getirmekte bulmuştur. Bu gelişmeyle, yaklaşık 289 yıl

⁶⁰ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 236.

⁶¹ Bkz. Mau-tsai, a.g.e., s. 215; Sözü edilen dönemde İmparatoriçe Wu ve Kapgan Kağan arasında cereyan eden ilginç olaylar hakkında bkz. Wolfram Eberhard, *Çin Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987, s. 209.

⁶² Pamir, a.g.m., s. 32.

süreyile Çin'e en parlak dönemi yaşatan T'ang Hânedanlığı'nın yeniden canlanmasının öñü açılmıştır. Bunda da Türkler'in başrolü oynadığı açıktır⁶³.

Ancak İmparatoriçe'nin bu hamlesi de Göktürk akınlarını engelleyememiştir. Göktürkler, kısa bir zaman dilimi içinde hemen tüm Kuzey Çin'i egemenlikleri altına almışlardır.

Kapgan Kağan'ın bu başarıları Çin kaynaklarında neredeyse tüm Orta-Asya'yı ele geçirerek Göktürk egemenliğine katan I. Göktürk hükümdarı Mukan Kağan'ın (553-571) başarılarına benzetilmiştir. Nitekim, Çin kaynaklarında Göktürk Devleti'nin toprakları Kapgan Kağan döneminde Doğu-Batı istikametinde 10 bin li (4500 – 5000 km.) olarak hesaplanmış, Kağan'ın emrindeki Göktürk Ordusu'nun asker sayısı ise yaklaşık 400.000 olarak ifade edilmiştir: Sonuçta, 698 yılı geldiğinde Göktürkler Orta-Asya'nın tek hakimi pozisyonundaydılar⁶⁴.

G. GÖKTÜRKLER'DE YENİ DEVLET YAPILANMASI

Yukarıda anlatılan gelişmelerle Göktürk Devleti Orta-Asya'nın en büyük gücü, Kapgan Kağan da en kuvvetli lideri durumuna gelmişti; ancak bu durum devlet teşkilâtının da yenilenmesini gerektiriyordu. O sebeple, Kapgan bazı idarî değişiklikler yapma yoluna gitmiştir:

Buna göre, Kapgan'ın kardeşi To-si-fu Sol Kanat (Doğu) Şadı yapılmış, Kapgan'ın ağabeyinin (Kutluk Kağan'ın) oğlu Bilge ise Sağ Kanat (Batı) Şadı durumuna getirilmiştir⁶⁵. Yeni düzende Kapgan'ın oğlu İnel her iki şadın üzerinde küçük kağan

⁶³ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, a.g.e., s. 237.

⁶⁴ O tarihte Kapgan Kağan'ın ülkesinin sınırlarını getirdiği nokta ile ilgili olarak Çin kaynağında şu ifadeler yer almaktadır: “*Mo-ç'o (Kapgan) zaferlerinden gururlu. Bizi küçümsüyor. Her yana ordular sevk ediyor. Ülkesinin bir baştan bir başa genişliği 10.000 li (yaklaşık 5000 km.)'den fazla. O'nun yüksek gayeleri var.*” Bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, 1. b., İstanbul: Ötüken Yayınları, 2014, s. 207.

⁶⁵ Eski Türkler'de devletin toprak sahası genişledikçe, yönetim eyalet biçiminde ayrılmaları da beraberinde getirmekteydi. Bu tarz sağ – sol biçimindeki ayrılmalar yönetimde kolaylık sağlamaya yönelikti ama aynı zamanda Türkler'in eski egemenlik anlayışlarından kaynaklanıyordu. Bu yönetim biçiminde kararlar merkezden alınıyor ancak memurlar (yabgu vb.) bayındırlık ve adli düzenden sorumlu oluyorlardı. Bkz. Emine Kazan, *Eski Türkler ve Osmanlı'da Halkla İlişkiler*, 1.b., İstanbul: Yakamoz Yayınları, 2007, s. 43.

olarak bulunacak, Kapgan da “*Kağanlar Kağanı*” olarak hiyerarşinin en üst basamağında yer alacaktı⁶⁶. Buna benzer bir teşkilâtlanmayı I. Göktürk Devleti döneminde Taspar Kağan (572-581) da yapmış, bu teşkilâtlanmanın faydası fazlasıyla görülmüştü⁶⁷.

H. BATI'YA ASKERÎ HAREKÂT VE ÇİN'E DEVAM EDEN SEFERLER

II. Göktürk Devleti ile ilişkileri daima problemlili olan Türkişler, Göktürkler'in Kuzey'de Çin'le mücadelesini fırsat bilerek ayaklanma çıkarmışlar, bu isyanın bastırılabilmesi için İnel, Bilge Şad ve Tonyukuk'un komutasındaki Göktürk Ordusu bir sefer düzenlemiştir. Altay Dağları'nı aşan Göktürkler Cungarya'ya (Yarış Ovası) vardıklarında Türkişler'le karşılaşmış ve onları ağır bir yenilgiye uğratmışlardır⁶⁸. Sözü edilen zaferle Türkişler'in yaklaşık 50 komutanını esir almayı başaran Göktürkler, bu sayede adı geçen kabilenin kendilerine yeni bir saldırısının da önüne geçmeyi başarmışlardır. Böylece Göktürk ülkesinin sınırları iyice genişlemiş, Türkler Maveraünnehir'in önüne kadar gelebilmişlerdir. Ayrıca geniş Kazakistan ve Kırgızistan toprakları I. Göktürk Devleti döneminde olduğu gibi yine Türkler'in kontrolüne girmiştir.

Batı Seferi'ne katılmayan Kapgan Kağan gözünü Çin'e çevirmiş, bu ülkeye 701 yılında birkaç kez daha sefer düzenlemiştir. Bu yeni saldırılar karşısında Çinliler bazı savunma önlemleri denemişler, ancak Göktürkler karşısında adeta çaresiz kalmışlardır.

⁶⁶ Deguignes, a.g.e., s. 397 vd; Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 135.

⁶⁷ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 133.

⁶⁸ Sözü edilen savaş öncesinde, bir casus Türkişler'le ilgili bilgi vermek üzere Tonyukuk'un huzuruna gelmiş ve Türkişler'in çok büyük bir orduyla Göktürkler'e saldırı hazırlığında olduğu bilgisini aktarmıştır. Yaklaşık 100.000 kişiden oluştuğu söylenen bu orduya karşı Göktürk Ordusu'ndaki bazı komutanlar seferin yarıda kesilerek geri dönmenin doğru olacağını düşünseler de Tonyukuk buna karşı çıkmıştır. Büyük bir zahmetle Altay Dağları'nı aşarak ve İrtiş Irmağı'nı geçerek bölgeye geldiklerini ileri süren bilge devlet adamı tehlike henüz büyümeden düşmana gerekli darbenin vurulmasının tam vakti olduğu düşüncesiyle ileri atılma talimatını vermiş, böylece Göktürkler Tonyukuk Anıtı'nda belirtildiği üzere Umay'ın da yardımıyla Türkişler karşısında çok parlak bir zafer elde etmişlerdir (T.Y., II. Taş, Batı Yüzü, sa. 5). Bu zaferin kazanılmasında Tonyukuk'un bir yandan çok önemli bir plânlamacı ve stratejist olarak çalışmasını bir yandan da düşman hedeflerinin büyümesine fırsat vermeden onları yok etme düşüncesini sezebilmek mümkündür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 126 vd.

Yazıtlar'dan anlaşılabilirdiği kadarıyla, Çin Seferi'ne Bilge ve Kül Tegin kardeşler de katılmış, zaferde özellikle Kül Tegin'in katkıları büyük olmuştur.

Tonyukuk ise o yıllarda Çin Seferi'ne katılmış değildi; o, Batı Seferi'ni yürütüyordu. Tonyukuk'un son derece başarılı hamleleri ile Göktürkler'in Batı'daki sınırı Demir Kapı'ya dayanmış⁶⁹, böylece Batı sınırı kesinleştirilmiştir. Tonyukuk, ardından Güney yönüne ilerleyerek Türğişler'in elinden Soğd halkını da kurtarmayı başarmıştır⁷⁰.

Kapgan, 702 yılında Çin'e olan seferlerini sürdürmüş, daha önceki seferlerinde olduğu gibi yine hiç yenilgi yüzü görmemiştir. Bu seferlerde çok sayıda Çin eyaleti ele geçirilmiş, yaklaşık 100.000 at ve koyun Göktürkler'in eline geçmiştir⁷¹.

703 yılına gelindiğinde Kapgan Kağan'ın Çin politikasında bir değişiklik dikkat çekmektedir. Kağan Çin'e olan saldırılarını durdurmuş, Çin'e bir elçi yollayarak yeni bir evlilik ittifakı teklifini iletmiştir. Bu seferki teklifte, damadın sadece T'ang Hânedanı'ndan olması yeterli olmayacak, damat aynı zamanda veliahdın oğlu olacaktır. Kapgan'ın bu isteğinde, temel amacının T'ang Hânedanlığı içinde daha çok söz sahibi olmak olduğu açıktır. Bir önceki gelişmelerden ders çıkaran İmparatoriçe Wu, bu defa

⁶⁹ Sözü edilen sefer sonrasında Soğdlar'ı teslim alıp bolca ganimete sahip olan Göktürkler, "Tazik" adını verdikleri Müslüman Araplar'la ilk defa karşı karşıya gelmiş oluyorlardı. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Nami Cem İyigün, *Türklerin Etnik, Kültürel ve Tarihi Kökenleri*, İstanbul: Papillon Yayınları, 2012, s. 388; Türkeş – Günay, a.g.e., s. 141.

⁷⁰ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 130.

⁷¹ Kapgan Kağan'ın gerçekleştirdiği yeni idarî teşkilâtlanma sonrasında Bilge Şad ve kardeşi Kül Tegin, Vezir Tonyukuk'un da müthiş destek ve yardımlarıyla ülkenin Doğu ve Batı yönlerinde pek çok savaşa katılmışlar ve başarılı sonuçlar elde etmişlerdir. Aşağıda bu savaşlar tarih sırasına uyularak gösterilmiştir:

1. Tangut Savaşı (699)
2. İran Savaşı (700)
3. Basmil Savaşı (702)
4. Çin Savaşı (704)
5. Arap Savaşı (707)
6. Kırgız Savaşı (708)
7. Arap Savaşı (711)
8. İran Savaşı (712)
9. Dokuz-Oğuz Savaşı (713)
10. Karluk Savaşı (713)
11. Dokuz-Oğuz Savaşı (713)
12. Dokuz-Oğuz Savaşı (713)
13. Dokuz-Oğuz Savaşı (713)
14. Üç Oğuz Savaşı (715)

Savaşlarla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ali Kemal Meram, *Göktürk İmparatorluğu*, İstanbul: Milliyet Yayınları, Temmuz 1974, s. 65; Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 239, 240.

veliahtları derhal yanına çağırarak onlarla bir görüşme yapmış, sonuçta Kapgan'ın teklifini kabul etmiştir.

Kapgan Kağan, bunun üzerine teşekkürlerini bildirmesi için bir elçiyi Çin Sarayı'na yollamış, İmparatoriçe'ye 1000 adet at hediye etmiştir. Çinliler ise bu jest karşısında Göktürk elçisi şerefine bir eğlence tertip etmişler, ardından da elçiye bazı hediyeler sunarak onu geri göndermişlerdir. Kapgan da bu jestlere bir jestle karşılık vermiş, 689 yılında sahte prens olarak gönderilmiş bulunan ve hapisteki Wu Yen-hsiou'yu serbest bırakmıştır⁷².

İ. ÇİN'DE TAHT DEĞİŞİKLİĞİ VE GÖKTÜRKLER'E KARŞI KURULAN PLÂNLAR

705 yılına gelindiğinde, Çin tahtında bir değişiklik yaşanmış, 20 yıldır Çin'i yöneten İmparatoriçe Wu tahtı Chung Tsung'a terk etmiştir. Yeni İmparator Türkler'e karşı daha yumuşak bir politika izlemeye çalışsa da Kapgan bundan hiç etkilenmemiş, Çin'e yaptığı seferlerini sürdürmüştür.706 yılı içinde yaşanan bu seferlerde Bilge Şad da Kağan'ın yanında yer almış, Göktürk Ordusu parlak zaferler elde etmiştir. Çin'den 10.000 civarında at⁷³ ve yine 10.000 civarında koyun yağmalayan Kağan Ötüken'e geri dönmüştür.

Çin'in yeni İmparatoru, Göktürkler'e karşı alınan yenilgilerden dolayı Kapgan'ın daha önce kabul edilen evlilik teklifini reddetmiş, üstelik Kapgan'ı öldüren kimseye “*prens*” veya “*generallik*” rütbelerinden birinin verileceğini de ilân etmiştir. İmparator böylelikle generallerinin moralini yükseltmeye çalışmıştır⁷⁴.

İmparator, bunun yanında Çinli devlet görevlilerinden Göktürkler'i durdurmak ve yıkmak için plânlar hazırlayıp sunmalarını emretmiş, bu yolda çok sayıda plân hazırlanarak Hükümdar'a sunulmuştur. Bu plânların içinde Göktürkler'in Güney'e akınlarını kesmek için üç kule kurulması, General Sha-t'o Chun-i'nin korkak olduğu

⁷² Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, a.g.e., s. 164.

⁷³ Şaça Çjun komutasındaki askerî birliği hezimete uğratan Göktürkler, yağmaladıkları atları hassa ordularının teşkilatlanmasında kullanmışlardır. Bkz. Gumilöv, a.g.e., s. 378.

⁷⁴ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 241, 242.

için görevinden alınması, diğer komutanlara çeşitli mükâfatların verilmesi, sınır boyu valilerinin çok dikkatlice seçilmesi, asker sayısının çoğaltılması ve Göktürkler üzerine derhal bir sefere çıkılması ancak bu sefer öncesinde Göktürk ülkesi içinde gerekli müsait durumun oluşturulması, nihayet o arada kazanılacak süre içinde Ordu'nun iyi bir eğitimden geçirilmesi gibi gerçekten çok kritik olanları dikkat çekmektedir⁷⁵. İmparator'a sunulan plânlar içinde en önemlisi ise Göktürk ülkesini içten karıştıracak çeşitli casusların bu ülkeye gönderilmesi düşüncesiydi. Kapgan, çok geniş bir istihbarat ağı sayesinde bu plânların hepsinden haberi olduğu için Çin yönetimine içerlemiş, Göktürk başkentinde yakalanan “*resmî memur*” sıfatlı casus bir Çinli derhal öldürülmüştür (705)⁷⁶. Adı geçen olaydan sonra Göktürk ülkesinde birbiri ardına isyanlar çıkmaya başlamış, bu durum Türk devletini oldukça yıpratmıştır. Sözü edilen isyanlar hakkında Orhun Yazıtları, Tonyukuk Yazıtı ve Çin kaynaklarında önemli bilgiler mevcuttur. Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nda adı geçen isyanların Göktürkler'e büyük zarar verirken, düşmanlara da fayda sağladığı anlatılmıştır. Kapgan Kağan'ın dirayetli ve son derece organize tutumu sayesinde bu isyanların 709 yılında bastırıldığı görülmektedir⁷⁷.

J. KAPGAN'IN ÇİN'E KARŞI POLİTİKA DEĞİŞİKLİĞİ

711 yılına gelindiğinde, Çin'de İmparator Chung Tsung'un ölümü üzerine taht değişikliğine gidilmiş, Juei Tsung Çin'in yeni imparatoru olmuştur. Kapgan, yeni imparatora hemen bir elçi göndererek Çin ile evlilik yoluyla akrabalık kurarak müttefik olma teklifini iletmiştir. Kapgan'ın bu seferki teklifinde bizzat Çinli bir prenses ile evlenmek istediği ortaya çıkmaktadır. Çin Sarayı'nda Kağan'ın isteği tartışılmış, sonunda Sung Bölgesi Prensi Ch'eng-ch'i'nin kızı Göktürkler'e prenses olarak gönderilmiştir⁷⁸.

⁷⁵ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 164, 165.

⁷⁶ Pamir, a.g.m., s. 35.

⁷⁷ İsyân eden Türk boylarından Çikler Altaylar'ın güneyinde, Azlar Isık Göl'ün batısında 709'da mağlup edilmişler, 710'da ise Kırgızlar Köğmen Dağları'nın kuzeyinde ve Bayırkular ise Türgi-Yangın Gölü yakınlarında bozguna uğratılmışlardır. Hemen ertesi sene de Türgişler'in isyanı bastırılmış, Bars Beg Türgiş Kağanı ilân edilerek Bilge'nin kız kardeşi ile evlendirilmiştir. 713'de ise Karluklar'ın isyanına Tamug İdukbaş'ta son verilmiştir. Bkz. Pamir, a.g.m., s. 35.

⁷⁸ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 155; Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 244.

Teklifinin kabul edilmesinden gayet memnun olan Kapgan, karşılığında oğullarından Yang-wo-chih Tegin'i ikamet etmesi için Çin Sarayı'na göndermiştir. Bu kişiye, Çin'e varır varmaz Çin Hükümeti tarafından yüksek generallik rütbelerinden biri sunulmuştur⁷⁹.

Bir süre sonra Çin'den gönderilen gelinin karşılanması için düzenlenen törende Çinliler'in Göktürkler'i tekrar yanıltmak istedikleri ve T'ang Hânedanlığı'na mensup olmayan bir gelini gönderdikleri anlaşılmış ancak Çinli heyetin çok miktarda hediye sunması ve törendeki olumlu tavırları Kapgan'ı yumuşatmıştır. Üstelik Kapgan Kağan Çin ile iyi ilişkilerin sürdürülmesi vaadinde de bulunmuştur. Göktürk Kağanı'nın Çin'e karşı yumuşamasında, Göktürk ülkesinde arka arkaya patlak veren iç isyanların yarattığı tedirginlik ön plânda gelmekteydi. Göktürkler bu isyanları başarıyla bastırabiliyorlar ama günden güne de zayıflıyorlardı⁸⁰.

Aynı yıllarda Çin'de yeniden bir İmparator değişikliği olmuş, yeni hükümdar Hsüan-tsung daha önce Göktürkler'le yapılmış evlilik ittifakını tanımadığını ilân etmiştir. Kapgan Kağan ise Çin'e karşı eski atak ve üstün durumunu devam ettirememiş, tüm enerjisini iç isyanların bastırılmasına ayırmıştır.

Devlete büyük bir yük haline gelen iç isyanlardan Orhun Yazıtları'nda derin bir üzüntü ile bahsedildiğini görmekteyiz. Nitekim 710 yılında Kırgız İsyanı, aynı yıl Bayırku İsyanı, ertesi yıl Türgişler'in, ardından da Beş Balık İsyanları, yine 713'te Karluklar'ın isyanları özellikle Kapgan, Bilge ve Kül Tegin'in başarılı seferleriyle

⁷⁹ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 165; Kapgan Kağan, bu yeni dönemde Çin ile olan ilişkilerini ihmale uğratmamak ve Çin'e barış garantisi vermek için oğlunu bu devlete rehin olarak göndermiştir. Bu uygulamanın güzel bir örneği de Büyük Hun Devleti döneminde yaşanmıştır. Bu devletin kurucusu ve en başarılı hükümdarı Mete (Mo-tun) babası Teoman tarafından Yüeh-chiler'e rehin gönderilmiştir. Yüeh-chiler o çağda gayet büyük bir güce sahip bulunuyorlardı. Eski Çağ uygulamalarında devletler birinden diğerine vuku bulabilecek herhangi bir saldırının önünü alabilmek için hânedana yakın kişileri bir nevi güvence oluşturacak şekilde tutsak olarak birbirlerine gönderebiliyorlardı. Sonuçta, bir savaş durumunda rehinelere her an öldürülebileceklerinden, idareciler daha temkinli adımlar atmamak zorunda kalıyorlardı. Bu durumu çok iyi bilen Teoman'ın eşi –Mete'nin üvey annesi- aslında Teoman'dan sonra tahta kendi oğlunun geçmesini istediği için kocasını Yüeh-chiler'e saldırmaya kışkırtmıştır. Ancak durumu öğrenen Mete, Yüeh-chiler'den bir at çalarak (veya kendi atıyla) kaçmış ve geri dönmüştür. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Bozkurtların İlk İmparatorluğu, Hunlar*, 1. b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020, s. 41.

⁸⁰ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 244 vd.

kontrol altına alınmıştır⁸¹. 714 yılında Göktürkler'in Beş Balık'ın kuzeyine yaptıkları sefer ise Çinliler karşısında başarısızlığa uğramış, Göktürk komutanı olan Kapgan'ın kız kardeşinin kocası Shih-shih-pi geri dönmeye cesaret edemeyerek Çin'e sığınmış ve Çin İmparatoru tarafından “*Sol Muhafızları Büyük Generalliği*” unvanı ile ödüllendirilmiştir. Çinliler'in, onun karısına da “*Altay Dağı Prensesi*” unvanını verdikleri ayrıca ikisine birden 10 kadın köle, 10 at ve 5000 ton ipek gibi hediyeleri sundukları görülmektedir. Çinliler'in bu suretle diğer Türkler'i de kendi taraflarına çekebilmek ve Göktürkler'i bölme teşebbüsleri bu olayda net bir şekilde kendisini göstermektedir⁸².

Bir süredir Göktürk Devleti'nin başına belâ olan iç isyanlar 715 yılından itibaren başka bir boyut kazanmış, başta Türkişler ve Karluklar olmak üzere çeşitli boylar Göktürkler'in baskıcı yönetiminden kurtulmak için Çin'e sığınmışlar, onları sonradan bazı Türk ve Türk kökenli olmayan boylar da izlemiştir. Çin İmparatoru da bu katılımlardan pek memnun biçimde onların yönetimlerini düzenleyen bir dizi karar almıştır. Göktürkler'den ayrılıp Çin'e katılmalar izleyen yıllarda da devam etmiş, Kapgan Kağan isyanların bastırılmasında büyük güçlükler yaşamaya başlamıştır. Bunda özellikle yaşının ilerlemiş olması ve halkına karşı son derece sert ve disiplinli tavırları etkili olmuştur. Bu durum Kağan'ın Türkler ve diğer boylar nazarında prestijini sarsan bir etki yaratmıştır⁸³.

K. KAPGAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜ

Çin İmparatoru Hsüan-Tsung, Kapgan Kağan'ı tamamen ortadan kaldırmak ya da eline geçirmeye kararlıydı. Kendisi bu amaçla Göktürk ülkesinde yaşayan bazı Türk boylarıyla yakınlaşmış, onların reislerine çeşitli unvan ve hediyeler sunmuştur. Böylece Kapgan'ın az bir süre önce isyanlarını bastırdığı bazı boylar Göktürkler'e karşı tekrar direnişe geçmişlerdir. Bunlardan Bayırkular yeni bir isyan çıkarınca, Kapgan tekrar

⁸¹ Kapgan Kağan döneminin sonlarına doğru çıkan ve Göktürkler'in bastırmakta bir hayli zorlandıkları bu isyanlarla ilgili geniş bilgi için bkz. Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 164 vd; Tekinoğlu, a.g.e., s. 170, 171.

⁸² Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 245, 246.

⁸³ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pamir, a.g.m., s. 36; Tekinoğlu, a.g.e., s. 177.

onların üzerine yürümüş, Tola Irmağı yakınlarında yapılan savaşta Bayırkular ağır bir yenilgiye uğratılmışlardır. Ancak Kağan, zafer kazanmanın verdiği mağruriyet içerisinde az sayıda askeriyle geri dönerken, baskından son anda kurtulmuş bulunan Bayırkular'ın lideri Chie-chih-lüe'nin kurduğu pusu sonucu öldürülmüştür⁸⁴. Çin kaynaklarından öğrenebildiğimiz kadarıyla, Kapgan'ın başı Çin casusu Ho Ling-ch'üan tarafından kesilmiş ve Çin'in başkentine götürülmüştür (716). Böylece, ömrü boyunca cepheden cepheye koşmuş ve hiç yenilgi yüzü görmemiş bu büyük Göktürk Hükümdarı'nın dönemi sona ermiştir. Kapgan'ın ölümünün Çin'de büyük bir sevinçle karşılandığı anlaşılmaktadır. Çin İmparatoru, Kapgan'ın kesik başını başkent in ana yollarından birinde bir direğe asarak halka sergilemiş, ayrıca Kapgan'ın öldürülmesinin şerefine Çin'in çeşitli kentlerinde şenlikler tertip etmiştir⁸⁵. Bu gelişmeler üzerine bazı Türk kabilelerinin ileri gelenlerinin Çin'e giderek dostluk ve bağlılıklarını gösterme gafletinde bulunmaları da oldukça düşündürücüdür⁸⁶.

Kapgan Kağan'ın öldürülmesi üzerine, Göktürk ülkesinde ise ulusal yas ilân edilmiş, 51 yaşında ölen bu büyük hükümdar için gösterişli bir cenaze töreni düzenlenmiş ve yuğ tutulmuştur. Kapgan'ın kabri üzerine de balbal olarak vaktiyle kendisinin öldürmüş bulunduğu Kırgız Kağanı'nın heykeli dikilmiştir⁸⁷.

Kül Tegin Yazıtı'nın bir yerinde, amcalarının ölümünden toplumun da sorumlu tutulduğuna dair ilginç bir ifade dikkat çekmektedir. Bu ifadeden halkın Kağanı'nın kıymetini yeterince bilemediği ve ona karşı nankörce davrandığı anlaşılmaktadır⁸⁸.

Kapgan'ın yerine tahta onun daha önce “*Küçük Kağan*” ilân ettiği oğlu İnel oturmuş, böylece Göktürk tarihinde yeni bir dönem açılmıştır.

⁸⁴ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 247; Pamir, a.g.m., s. 36.

⁸⁵ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 162.

⁸⁶ Eberhard, a.g.e., s. 210.

⁸⁷ Tekinoğlu, a.g.e., s. 177; Meram, a.g.e., s. 65 vd.

⁸⁸ Thomsen, *Çözölmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 24), s. 104; Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, 2. b., İstanbul: Bige Kültür Sanat Yayınevi, 2018, s. 76 vd.

IV. TONYUKUK'UN KAPGAN KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI

II. Göktürk Devleti'nin kurucusu Kutluk Kağan'ın yaklaşık 10 yıl süren başarılarla dolu saltanatı bir hastalık nedeniyle son bulunca (691), o sırada oğulları Bilge ve Kül Tegin henüz küçük yaşta oldukları için kardeşi Kapgan, kağan yapılmıştır⁸⁹. Kapgan Göktürk tahtına oturduğunda yaşının 27 olduğu anlaşılmaktadır⁹⁰. Daha önce ifade edildiği gibi Çin kaynaklarına göre Kapgan'ın tahta oturuşu gasp yoluyla. Orhun Yazıtları'ndaki ifadede ise kendisinin “*töre gereğince kağan olduğu*” belirtilmektedir.

Konu ile ilgili Çin kaynaklarında ve Yazıtlar'da başka bir bilgiye rastlanmamakla birlikte, Kapgan kağan yapılırken, Kutluk Kağan tarafından “*Apa Tarkan*” unvanıyla devletin çok önemli bir mevkiine getirilen Tonyukuk'un görüşünün mutlaka alındığının ya da kendisinin kurultay toplantısında doğrudan müdahalede bulunarak devlet için en çok katkı vereceğine inandığı bir kişinin kağan olarak seçilmesinde rol oynadığının tahmin edilmesi hiç de güç değildir. Nitekim, kurultay toplantılarında devlet için büyük hizmetleri dokunmuş yaşlı ve olgun devlet görevlilerinin görüşlerine değer verilmesi öteden beri bir Kamu Hukuku geleneği olarak Türkler arasında yerleşmiş bulunmaktaydı.

Öte yandan Kapgan Kağan'ın uzun süredir kafasında oluşturduğu ve devletin varlığı için kaçınılmaz olarak değerlendirdiği bazı temel prensipler⁹¹ de sadece onun tarafından tespit edilmiş ve uygulama alanına sokulmuş değildir. Bunların uzun tartışma ve görüşmeler sonucu kabul edilmiş plânlar olduğu kabul edilmelidir. Şüphesiz burada da Tonyukuk'un büyük katkılarından söz edilebilir.

⁸⁹ Cemal Anadol, Fazile Abbasova, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002, s. 188; Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 27; Tekinoğlu, a.g.e., s. 173.

⁹⁰ Pamir, a.g.m., s. 29.

⁹¹ Kapgan Kağan'ın geniş perspektifli plânları şu üç madde halinde toparlanabilir:

- Çin'i baskı altında tutmak. Bunda şüphesiz Göktürk Devleti'nin huzurunu koruma ve halka yetecek ölçüde tarım ürünleri elde etme amacı sezilebilmektedir.
- Çin'de dağılmış bir halde yaşayan Türkler'i anavatana çekmek. Burada da Kağan'ın iki amacından söz edilebilir: Türkler'i yabancı hâkimiyetinden kurtarmak ve Türk ülkesinde askerî ve iktisadî gelişmeyi hızlandırmak.
- Asya Kıtası'nda yaşayan tüm Türkler'i Göktürk birliğine bağlamak. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. İbrahim Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, Ankara: Ötüken Neşriyat, 1977, s. 96; Annemarie von Gabain, “Kök Türkler'in Tarihine Bir Bakış”, Ankara, *D.T.C.F.D.*, C. II, S. 5, 1944, s. 689.

Kapgan Kağan bu amaçlara ulaşabilmek için seferler dizisini 693 yılındaki Çin seferi ile başlatmış ve çıktığı seferlerde hiç yenilgi almadan, bunların tamamını zaferle sonuçlandırmıştır. Tonyukuk'un bu savaşlardaki büyük rolü de özellikle vurgulanmalıdır.

Orta-Asya'da düzenlediği seferlerle bölgenin en kuvvetli hükümdarı seviyesine yükselen Kapgan, devletin askerî yapısında da bazı değişiklikler yapma yoluna gitmiştir. Bu değişiklikler şüphesiz devletin hızla gelişip büyümesine paralel olarak ortaya çıkan ihtiyaçların karşılanması için bir zaruretten ileri geliyorlardı. Sonuçta kısa süre içinde bir cihan devleti konumuna gelmiş olduğu için Göktürk Ordusu'nda iki cephenin oluşturulmasına karar verilmiş ve askerî kuvvetler buna uygun biçimde düzenlenmiştir. Nitekim yukarıda da izah edildiği gibi bu yeni düzende Kapgan Kağan, kardeşi To-si-fu'yu Sol Kanat (Doğu) Şadı, ağabeyi Kutluk Kağan'ın oğlu Bilge'yi de Sağ Kanat (Batı) Şadı atamış, her iki şadın üzerine de oğlu İnel'i "*Küçük Kağan*" unvanıyla tayin etmiştir. Kendisi de "*Kağanlar Kağanı*" pozisyonunda kalmıştır.

Kapgan Kağan'ın bu düzenlemelerinde kuşkusuz eski Türk egemenlik anlayışından kaynaklanan ve devleti yönetmede kolaylık sağlamaya yönelik "*ülkenin egemenlik yetkisine sahip hânedanın erkek üyeleri arasında paylaştırılması*" düşüncesi ön plânda gelmektedir. Kağan'ın bu uygulaması, Göktürk Devleti'nin kurucusu Bumin Kağan'ın ülkesini Doğu ve Batı bölümlerine ayırması (Doğu bölümünde kendisi hüküm sürerken, ülkenin Batı bölümünü kardeşi İstemi Yabgu'ya bırakmıştı) ve II. Göktürk Devleti aşamasında da Kutluk Kağan'ın tahta çıkar çıkmaz kavmine bir Yabgu ve bir de Şad tayin etmesi uygulamalarına benzetilebilir⁹².

Kaynaklarda net bir bilgi yer almasa da Kapgan'ın bu kararlarında başdanışmanı Tonyukuk'un görüşlerine mutlaka başvurduğu kuşkusuzdur. I. Göktürk Devleti, hatta daha da geriye giderek Büyük Hun Devleti'nde de uygulanmasını kesinlikle gördüğümüz kurultay yapılanmasının kusursuz bir biçimde oluşturulması ve uygulama hayatına geçirilmesinde Kağan'ın kendi başına aldığı kararlarla değil, mutlaka danışma

⁹² Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Aybars Pamir, *Batı'da Egemenlik Kavramının Gelişimi ve Eski Türk Egemenlik Anlayışı*, (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998, s. 58 vd.

ve istişare yoluyla hareket ettiği söylenebilir⁹³. Her ne kadar sert ve disiplinli kişiliği ile dikkat çekse de Kapgan Kağan tıpkı kardeşi, bir önceki Göktürk Kağanı Kutluk gibi davranarak büyük ve faziletli devlet adamı Tonyukuk'a özel bir görev vermiş, onun görüşlerinden azamî derecede istifade etmeye çalışmıştır.

V. BİLGE KAĞAN DÖNEMİ'NDE GÖKTÜRK DEVLETİ

A. KAPGAN KAĞAN'IN ÖLÜMÜNDEN SONRA YAŞANAN GELİŞMELER

Yukarıda anlatıldığı üzere Kapgan Kağan'ın tahtının son dönemlerinde halkına karşı son derece sert ve disiplinli bir yaklaşım sergilemesi ve Çinliler'in casusları vasıtasıyla Göktürkler'e bağlı boyları sürekli isyana teşvik etmeleri Göktürkler'i çok zor durumlarda bırakmıştı. Özellikle 711 ve izleyen yıllarda çıkan Türgiş, Karluk ve Dokuz Oğuz İsyancı devleti temelinden sarsmış ve adeta yok olmanın eşiğine getirmişti. Nihayet, bu isyanların birinde Kapgan, Bayırkular'ın hareketini bastırmış ancak zafer sonrası savaş meydanında Bayırkular'ın lideri tarafından öldürülmüştü. Bu olay sonrasında Göktürkler'de ciddi bir taht kavgası kendisini göstermiştir⁹⁴.

Bilindiği gibi Eski Türk egemenlik anlayışından kaynaklanan hânedanın tüm erkek üyelerinin egemenlikte pay sahibi olduğu anlayışı tüm eski Orta-Asya Türk devletlerinde gerek mevcut kağanın tahttan indirilmesi için her an fırsat kollanması gerekse mevcut kağanın ölümünden sonra tahtı ele geçirme mücadelelerine girilmesi noktalarında büyük karışıklıklara yol açmaktaydı. Bu durum Türk devletlerini zayıflatan en önemli sebepler arasında yer almaktadır⁹⁵. İşte, sözü edilen taht kavgalarının bir örneği de Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk Devleti'nde yaşanmıştır.

⁹³ Konuyla ilgili geniş bilgi için bkz. Aybars Pamir, "Eski Orta-Asya Türk Hukuku'nda Kurultay Müessesesi", Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, Haziran 2015, s. 38 vd; Zelyut, a.g.e., s. 183.

⁹⁴ Ayrıntılı bilgi için bkz. Aybars Pamir, "Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri", Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 5, Haziran 2016, s. 16.

⁹⁵ Ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 200 vd.

Kapgan Kağan büyük oğlu İnel'i kendisinden sonrası için kağan atamıştı. İnel bu yüzden kendisini babasından sonra tahtın varisi olarak görmekteydi. Kutluk'un oğlu Bilge ise babasının ölümünde henüz yaşı küçük olduğu için tahta amcasının çıktığını ama amcasından sonra tahtta asıl hak sahibi olması gereken kişinin kendisi olduğunu savunuyordu⁹⁶. Bu iki taht adayı arasındaki çekişme ve anlaşmazlıklar devleti zayıflatmıştır, denilebilir.

Göktürk halkının, bu çekişmede yetenekleriyle büyük isim yapmış ve pek çok savaşta Kül Tegin ve Tonyukuk'la birlikte nice zaferler kazanmış Bilge Şad'dan yana olduğu anlaşılmaktadır⁹⁷. Gerçekten de İnel, Kapgan Kağan'ın ölümü sonucu ortaya çıkan karışıklıkları önleyebilecek ve devletin birliğini sağlayabilecek bir kişilikte asla görülmemiş hatta kendisi için “*ödlek ve tabansız küçük kağan*” yakıştırmaları yapılmıştır. Orhun Yazıtları'nda da İnel Kağan'ın yetersizliği ile ilgili olarak “*Gökte Tengri, aşağıda yer ve kutsal sular Kağan'ın hükümdarlığını kabul etmiyor*” ifadelerine yer verilmiştir⁹⁸.

Ancak İnel Tegin çevresindeki bir avuç devlet görevlisinin kendisinden yana tavır almasından etkilenerek 716'da tahta oturmuş, kağanlığını da tüm ülkeye duyurmuştur. Kağan'ın tahta çıkar çıkmaz ilk işi, ünlü Çin asıllı devlet adamı Vezir Tonyukuk'u görevden almak olmuştur. İnel, Tonyukuk'un aslında Bilge Şad'dan yana olduğunu düşünmekteydi⁹⁹.

İnel'in kağan olması hem hükümdar sülâlesi içinde hem de halk arasında bölünmelere yol açmıştır. Bunun üzerine, kısa süre içinde Kül Tegin'in buyruğundaki ordu İnel Kağan'ı düşürmek üzere Ötüken üzerine harekete geçmiş, kardeş kanının akıtıldığı bu iç savaşın sonunda, İnel Kağan dahil Kapgan Kağan'ın aile üyeleri ve devlet görevlilerinin çoğu öldürülmüşlerdir (716). Öldürüldüğünde 33 yaşında olan İnel'in tahtının sadece 2-3 ay kadar sürdüğü anlaşılmaktadır¹⁰⁰.

⁹⁶ Meram, a.g.e., s. 67.

⁹⁷ Pamir, “Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri”, s. 17.

⁹⁸ Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 104; Yaşar Bedirhan, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 1. b., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014, s. 84.

⁹⁹ Meram, a.g.e., s. 66.

¹⁰⁰ Geniş bilgi için bkz. Alessio Bombaci, “The Husband of Princess Hsien-li Bilga”, Budapest, *Studia Turcica*, 1971, s. 103-124; Kafesoğlu, *Türk Millî Kültürü*, s. 105; Bedirhan, a.g.e., s. 84; Saadettin

İnel'in ölümünden sonra Bilge Şad tahtı kardeşi Kül Tegin'e sunmuş ancak Kül Tegin büyük bir fazilet örneği sergileyerek ağabeyi Bilge'yi tahta oturtmuştur. Kendisi de Bilge Kağan tarafından Sol Şad ilân edilmiş, ayrıca ordu komutanlığına da getirilmiştir. Böylece öteden beri Bilge yöneticilik, Kül Tegin ise alplik nitelikleriyle sivrilmiş olduklarından, sözü edilen görev dağılımı sayesinde taşlar tam anlamıyla yerine oturmuştur, denilebilir¹⁰¹.

Ne var ki bu defa da Kapgan'ın ortanca oğlu İni Tegin kağanlık talebiyle ortaya çıkmış, onun bu isyanı aynı yıl içinde bastırılarak devlet yönetiminde yeniden düzen sağlanmıştır.

Kapgan'ın üçüncü oğlu Yuluğ Tegin ise hayatı boyunca taht için herhangi bir isyanda bulunmamıştır. Yuluğ, kağanlık için Bilge'nin hak sahibi olduğuna inanıyor ve kardeşlerinin ihtiraslarını devleti güçsüz düşüreceğinden onaylamıyordu. Nitekim Bilge'nin kağanlığını ilk kutlayanlardan biri Yuluğ Tegin olmuştur¹⁰².

Kül Tegin, İnel'e karşı giriştiği mücadelede bir tek Bilge'nin kayınpederi Tonyukuk'u öldürmemiştir. Tonyukuk'un o sırada çok yaşlı olduğu ve bilge kişiliği ile Göktürk halkı tarafından çok sevildiği bilinmektedir. O sebeple Tonyukuk daha üst bir plânlama görevine getirilmiş, böylece çok nazik bir dönemden geçmekte olan devletin tekrar düzene sokulması işi kolaylaşmıştır¹⁰³. Bilge Kağan, ilerleyen dönemlerde 682 yılından bu yana devletin üst makamlarında büyük fedakârlıklarla çalışan ve gerek boyların karakterlerini gerekse Çin'in içyapısını çok iyi bilen bu büyük devlet adamından ziyadesiyle faydalanacak, Göktürk Devleti'ne en parlak dönemi yaşatan bu değerli hükümdar belki de başarısını büyük ölçüde Tonyukuk'a borçlu olacaktır.

Gömeç, "Kök Börüler ve Arslanlar", *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, s. 79; İnel Kağan'ın Kül Tegin tarafından tahttan indirilmesi ve öldürülmesinin aslında kendisine Gök Tanrı tarafından verilen kutunun geri alındığı biçiminde yorumlanabilmesi mümkündür. Bkz. Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 59.

¹⁰¹ Durmuş, a.g.e., s. 15 vd; Ögel, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, s. 44 vd.

¹⁰² Pamir, "Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri", s. 17, 18.

¹⁰³ Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 166, 167; He Xingliang, Guo Hongzhen, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, çev. Eser Ulun, 1.b., İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2015, s. 55.

B. KAĞANLIK SIFATIYLA BİLGE'NİN BAŞARILARI

Bilge, kağan olduktan sonra devleti yeniden güçlü bir duruma getirmiş ve töreyi uygulama alanına sokmuştur. Tahta çıkar çıkmaz asi boylarla mücadeleye girişen Bilge önce Uygurlar'ın üzerine yürüyerek onları bozguna uğratmış, onların özellikle at sürülerini ele geçirmiştir (716). Bu başarı özellikle son dönemlerde kıtlık çekmekte olan Göktürk halkı için bir moral olmuştur.

Hemen ertesi yıl önce Oğuzlar'ın, ardından da Kıtan ve Tatabılar'ın Göktürkler'den ayrılıp Çin'e gitmeleri Bilge Kağan'ı çok sarsmıştır. İşte böyle bir anda Bilge, İnel ile aralarındaki taht mücadeleleri sırasında kendi boyuna dönen 70 yaşındaki büyük devlet adamı Tonyukuk'u stratejist olarak görevlendirmek üzere başkente geri çağırmış, engin devlet tecrübesine sahip olan ve Göktürk halkı tarafından da çok sevilen Tonyukuk böylece tekrar kazanılmıştır.

717 yılının yaz aylarında Tatabılar üzerine yürüyen Bilge Kağan Tonyukuk'un da dehasıyla bu kabileyi yenilgiye uğratmış, onların at sürüleriyle mallarını ele geçirmiştir¹⁰⁴.

Bilge Kağan Tatabıları'ı dağıttıktan sonra da Karluklar'a yönelmiş, bu boy üzerine girişilen sefer de zaferle sonuçlanmıştır. Bilge Kağan Yazıtı'nda yer alan ifadeye göre, Karluk halkı Göktürkler'in başarısı sonrası üzüleceklerine “*Kağanımız geldi*” diyerek büyük sevinç gösterisi sunmuşlardır. Bilge Kağan onların bu sıcak davranışlarına karşı kayıtsız kalmamış, onların unvanlarını yükseltmiştir; böylece Kağan, yerel yöneticileri devlete daha sıkı bağlayabileceğini düşünmüştür¹⁰⁵.

Karluk zaferinden sonra, tarihi belli olmayan bir Doğu seferi ile karşılaşmaktayız. Kök Ong Irmağı boyu seferiyle yine bazı boylar daha itaat altına alınmışlardır ancak Bilge Kağan Yazıtı'nın bu kısmında yer alan silinmeler sebebiyle, adı geçen sefer hakkında çok fazla ayrıntılı bilgi edinilememektedir¹⁰⁶.

¹⁰⁴ Bilge Kağan'ın gerçekleştirdiği bu başarılı seferlerle ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 255 vd.

¹⁰⁵ Pamir, “Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri”, s. 19.

¹⁰⁶ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 257.

C. TONYUKUK'UN BİLGE KAĞAN'I ENGELLEMESİ

Ülke içinde dirlik ve düzeni sağlayan Bilge Kağan daha sonra gözünü Çin topraklarına dikmiştir. Ona göre Çin'i baskı altına almak gerekiyordu; o sebeple, Kağan T'ang Hânedanlığı'na akın ve yağmalar yapmanın plânlarını hazırlamaya koyulmuştur. Çin'den kopup gelen Türk ailelerinin katılımlarıyla Göktürk Devleti'nin şimdi daha da güçlü bir hale geldiğine inanan Bilge, Çin seferinin tam sırası olduğunu düşünmeye başlamıştır. Ancak, Bilge Kağan'ın bu fikirlerine bilge devlet adamı Tonyukuk'un karşı çıktığı görülmektedir. Uzun ömrüne ve yaşanan olaylardaki tecrübesine dayanan Tonyukuk, devletlerin savaşla değil barışla zenginleşebileceklerini dile getirerek Bilge Kağan'ı frenlemiştir. Üstelik Tonyukuk'a göre Çin'e hücum etmenin henüz sırası gelmemiştir. Ona göre Göktürk Ordusu henüz hareket edebilecek durumda değildi çünkü iç isyanların bastırılmasında son 10-15 yıldan beri çok savaşmış ve mücadeleler verilmişti. O sebeple de ordunun bir süre dinlenmesi ve yeniden kuvvetlenmesi gerekiyordu. Bunun için de asgarî 3 yıl beklenmeliydi.

Bilge Kağan bir süre sonra Göktürk şehirlerinin etrafının surlarla çevrilmesi ve Budizm'in halk tarafından kabul edilmesini istemiştir. Hükümdar, ülke içinde Budist tapınaklar yaptırmayı düşünüyordu. Tonyukuk bu konuda da devreye girerek Kağan'a engel olmuştur¹⁰⁷.

Bir kere, Tonyukuk'a göre Türkler'in insan ve hane sayısı azdı; Çinliler'in yüzde biri bile değildi. Buna rağmen Çinliler'le yapılan savaşlarda başarı elde ediliyor, savaşlar kaybedilmiyordu; çünkü Türkler çevik ve atılgan idiler, bir yerde sürekli biçimde oturuyor olmadıkları için Türkler'in savaş pratiği fazlaydı. Türklerin askerî gücü büyük ölçüde onların hayat tarzlarına dayanmaktaydı. Oysa Türkler Bilge Kağan'ın arzu ettiği üzere şehirlerde oturmaya başlarlar ve bir de şehirlerinin etrafını surlarla çevirirlerse eski gelenekleri değişir, ordunun gücü zayıflardı. Bu da şüphesiz T'ang Hânedanı'nın işine yarardı.

¹⁰⁷ Ahmetbeyoğlu, a.g.e., s. 127; Osman Turan, *Türk Cihân Hâkimiyeti Meşkûresi Tarihi*, C. I, 8.b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995, s. 8, 65; Lâszlô Râsony, *Tarihte Türklük*, 3.b., Seri III-S. A. 34, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993, s. 98.

Öte yandan, Budizm'in Göktürkler arasında yayılması ve resmî din kabul edilmesi yolundaki Kağan'ın düşüncesi de Tonyukuk'a göre yanlıştı, zira Budizm insanları zayıflatırdı. Bu din, Türkler'in savaştı karakterine hiç de uygun değildi¹⁰⁸. Ayrıca, nice zamandır büyük bir din özgürlüğü içinde yaşayan Türkler'i zorla bir dine sokmak da mümkün değildi.

Bilge Kağan, Tonyukuk'un fikirlerine değer vermiş, geri adım atmıştır. Gereksiz yere Çin'e akın yapmaktan da vazgeçen Kağan, üstüne üstlük Çin'e bir elçi göndererek bu devletle barış yapmayı denemiştir¹⁰⁹. Ancak ne yazık ki Çin İmparatoru Hsüan-Tsung bunu kabul etmemiştir.

D. BİLGE KAĞAN'A KARŞI BÜYÜK İTTİFAK

Göktürkler'in Bilge Kağan'la birlikte kısa sürede toparlanıp güçlendiğini gören Çin İmparatoru, onları ortadan kaldırmak için bir plân yapmıştır (720). Yapılan plâna göre Çinliler Basmiller¹¹⁰, Tatabılar ve Kıtınlar'la birlikte hücum edecekler, böylece Göktürk Ordusu tamamen yok edilecekti. Bu amaçla güçlü ve yeni bir ordu hazırlanıp başına Shou-fang Bölgesi Komutanı Wang Chün getirilmiştir. Çin İmparatoru, bununla da kalmayarak Göktürk düşmanı bazı Türk boylarını da kendi taraflarına çekmiş, böylece Göktürk düşmanı müttefiklerin sayısını arttırmayı başarmıştır¹¹¹. Çin kaynakları, bu şekilde kurulan ordunun 300.000 askerden oluştuğunu bildirmektedir. Çeşitli kollara bölünüp dört bir yandan Göktürkler'in üzerine yürütülmesi plânlanan bu dev orduda Tatabılar ve Kıtınlar Doğu'dan, Basmiller ise Batı'dan ilerleyerek Ötüken'e baskın düzenleyecekti¹¹².

¹⁰⁸ Barthold, a.g.e., s. 18.

¹⁰⁹ Tonyukuk'un Bilge Kağan'ı frenlediği bu örneklerle ilgili geniş bilgi için bkz. Mau-tsai, a.g.e., s. 172 vd; Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 257, 258; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 168; Tekinoğlu, a.g.e., s. 184, 185; Kafesoğlu, *Türk Milli Kültürü*, s. 107; Atilla Akar, a.g.e., s. 52, 53.

¹¹⁰ Basmiller'in yaşadığı ülkenin ismi "Pi-la" olarak geçmektedir. Bu kavimle ilgili geniş bilgi için bkz. Ahmet Taşağıl, "Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri", *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, I.b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018, s. 30.

¹¹¹ Çin tarafına geçenler arasında Kapgan Kağan'ın oğlu Sol Bilge Prensi Mo Tegin ile Sağ Bilge Prensi A-shih-na Bilge Tegin de bulunmaktaydı. Bkz. Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 258.

¹¹² Bilge Kağan'a karşı kurulan bu ittifakla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 169 vd; Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 259.

Kendisine karşı oluşturulan bu büyük ittifak karşısında tedirginlik yaşayan Bilge Kağan'ın yardımına yine büyük devlet adamı Tonyukuk koşmuştur. Tonyukuk “*Basmiller şu an Beş Balık'ta bulunuyorlar. Tatabı ve Kitanlar Doğu'dalar. Aralarındaki mesafe çok uzak. Güçlerini birleştirip birlikte hareket edemezler. Huei ve Chang Chia Chen arasında anlaşmazlık var. Birlikte hareket edemezler. Eğer gelirlerse üç gün önceden Kuzey'e doğru çekiliriz. Yiyecek vesair levâzımatları biter, geri giderler. Basmiller'in gücü zayıftır. İlk önce onlar varırlarsa savaşırız*” sözleriyle Kağan'ını rahatlatmıştır¹¹³. Tonyukuk'un bu sözlerinde engin tecrübesi ve ileri görüşlülüğü hemen sezilebilmektedir. Nitekim kısa bir süre sonra onun bütün söyledikleri doğru çıkmış, Basmiller 721 yılı sonbaharında diğer müttefiklerini beklemeden saldırıya geçmişlerdir. Çinliler, Tatabılar ve Kitanlar henüz gelmedikleri için Göktürkler karşısında tutunamayan Basmiller geri çekilmek zorunda kalmışlardır. Böylece Hsüan-tsung'un plânı daha en başta bozulmuştur¹¹⁴.

E. TONYUKUK'UN MUHTEŞEM STRATEJİSİ

Önce saldırıp sonra geri çekilen Basmiller'i takip etmek isteyen Bilge Kağan'a Tonyukuk yine engel olmuştur. Tonyukuk'a göre henüz büyük savaş başlamış değildi; en doğru yol piyade olarak gitmekti. Tonyukuk Beş Balık'a doğru hareket eden orduyu yollara bölerek gizlemiştir. Önce Beş Balık'ı ele geçiren Tonyukuk, ardından da Basmiller'e anî bir baskın düzenlemiş, Basmil halkı kaçıp Beş Balık Kalesi'ne sığınmaktan başka çare bulamamıştır. Tonyukuk, Kale'de hepsini yakalayıp merkeze dönmüştür. Böylece, Çin plânının bir ayağına daha darbe indirilmiştir¹¹⁵.

Bu zafer üzerine sevinen Bilge Kağan yönünü Çin'e çevirmiştir. Hızla Güney'e, Çin üzerine yönelen Kağan bazı yerleşim birimlerini ele geçirmiş, Çinliler'den çok sayıda at ve koyun da yağmalanmıştır. Sözü edilen seferde Tonyukuk'un da Bilge Kağan ile birlikte olduğu dikkat çekmektedir. Tonyukuk'un engin savaş tecrübelerinden yararlanan Göktürkler Çin Ordusu'nu 721 yılı kışında çok soğuk ve karlı bir ortamda

¹¹³ Metin Erendor, *Türk Ordusu Tarihi (Ötüken'den Ankara'ya)*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2018, s. 124, 125.

¹¹⁴ Deguignes, a.g.e., s. 404 vd; Taşağıl, *Kök Tengri'nin Çocukları*, s. 169 vd.

¹¹⁵ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 259; Taşağıl, *Türk Bilgeleri*, s. 273.

arka arkaya yenilgilere uğratmışlar, Çin'in Ordu Komutanı Yüan Ch'eng savaş meydanından güçlkle kaçabilmiştir. Bu savaşla Çin'i adeta perişan eden Bilge Kağan Orta-Asya'da Kapgan Kağan'dan çok daha prestijli bir duruma gelmiştir¹¹⁶.

Çin ordularını ağır yenilgilere uğratan Göktürkler Çin ile işbirliği yapan Kitan ve Tatabılar'ı da cezasız bırakmamışlardır. 721 yılı kışında Kitanlar'a sefer düzenlenmiş, hemen bu seferin akabinde, 722 ilkbaharında da Tatabılar'ın üzerine yürünmüştür. Sonuçta, bu iki boyun mal varlıkları ile sürüleri tamamen Göktürkler'in eline geçmiştir¹¹⁷. Orhun Yazıtları'ndaki silinmeler yüzünden bu seferler hakkında başka bir bilgi edinilememektedir.

Bilge Kağan, adı geçen seferleri müteakip Çin'e bir barış teklifinde bulunmuş, Kağan'ın girişimi bu defa Çin İmparatoru Hsüan-tsung tarafından kabul edilmiştir. İmparator, Bilge Kağan'ın bir Çin prensesi ile evlenme talebini de olumlu karşılamıştır. Bundan da öte, Göktürk elçisi Çin'de büyük bir hürmetle karşılanmış, kendisine çeşitli hediyeler sunulmuştur.

Orhun Yazıtları'ndan anlaşılabilirdiği kadarıyla Bilge Kağan'ın Çin politikasını değiştirerek bu devlete barış teklifinde bulunmasının sebebi, onun artık ülke içerisinde huzur ve refahı sağlamayı ön plâna çıkarmış olmasıdır. Bilge Kağan böylece Orta-Asya'da elde ettiği prestijini korumayı hedeflemekteydi. Aslında, detaylı düşünüldüğünde bu barış teklifinin ardında saygın devlet adamı Tonyukuk'un ölmeden önceki son yol göstericiliği fark edilebilmektedir¹¹⁸. Çin'in bu barış teklifini kabul etmesiyle 722-731 yılları arası temelde Göktürkler ama en çok da Çin için adeta bir

¹¹⁶ Çok sayıda Çin şehrinin de yağmalandığı bu sefer ile ilgili bilgiler Hoytu-Tamir II Yazıtı'ndan edinilmektedir. 1893'te ünlü araştırmacı Klementz tarafından bulunan bu yazıttan anlaşılabilirdiği kadarıyla 17.000 Çin atlısı, daha savaşın ilk gününde öldürülmüş, ikinci günde ise piyade birlikleri yok edilmiştir. Bkz. Deguignes, a.g.e., s. 405.

¹¹⁷ Taşağıl, *Ergenekon'dan Kağanlığa*, s. 260.

¹¹⁸ Tonyukuk'un son yol göstericiliğinde Bilge Kağan, Çin-Göktürk yakınlaşmasında kendi ulusunun menfaatleri için önemli kazanımlar elde etmiş gözükmektedir. İki devletin tacirleri Shuo-fang denilen sınırdaki bir yerleşim bölgesinde kurulacak pazarda aralarında ticaret yapacaklar, üstelik Çinliler Göktürkler'e her yıl yüzbinlerce top ipekli kumaş göndereceklerdi. Dikkat edilirse, artık Çin'e karşı savaşı sürdürmenin gereksizliğini anlayan Bilge Kağan diplomasiyi çok iyi kullanarak Çinliler'le ittifak yapmış, sınırda ticaret için bir pazar şehri kurulmasını sağlayarak da ulusunu ekonomik açıdan rahatlatmaya çalışmıştır. Böylece, bozkırın zor şartları altında sıklıkla yaşanan ekonomik sıkıntı ve bunun doğurduğu olumsuz sonuçların önüne geçilmiştir. Bkz. Pamir, "Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri", s. 23.

sükûnet dönemi olmuştur. Bu sakinlik sebebiyle, döneme ait Orhun Yazıtları'nda ve Çin kaynaklarında hiçbir bilgiye rastlanmamaktadır¹¹⁹.

Bu arada, sözü edilen barış döneminde Çin'e elçi olarak gönderilen kişi, Bilge Kağan'ın yeni başdanışmanı, Çinliler'in Mei-lu-ch'a dedikleri “*Buyruk Çor*” idi. Tonyukuk o tarihlerde artık çok yaşlandığı için görevde değildir. Zaten 725'in sonları ya da 726 içinde kendisinin ölmüş olduğu tahmin edilmektedir.

İşin ilginç yanı, Bilge Kağan'ın 733 yılında yeni başdanışmanı Buyruk Çor tarafından zehirlenerek öldürülecek olmasıdır. Bu kişinin Bilge Kağan'ı niçin zehirlediğine dair kaynaklarda hiçbir bilgi yer almamaktadır. Belki, kendisinin birkaç defa Çin'e elçi olarak gitmiş olması sebebiyle Çinliler'den olumsuz yönde etkilenmiş olduğu düşünülebilir¹²⁰.

VI. TONYUKUK'UN BİLGE KAĞAN DÖNEMİ'NE OLAN KATKILARI

Tonyukuk'un, Göktürk tahtına 716'da çıkan Bilge Kağan dönemine de büyük katkıları olmuştur. Yukarıda da izah edildiği üzere, Kül Tegin ağabeyi Bilge'yi kağan yaparken İnel Kağan dahil Kapgan Kağan dönemindeki önde gelen devlet adamlarının çoğunu öldürmüştü, bir tek Tonyukuk'a dokunmamıştır. Bunun sebebi, sadece Tonyukuk'un Bilge'nin kayınpederi olması değildir; kendisi devlet yönetiminde ve savaşlarda büyük başarılar kazandığı ve halk tarafından da çok sevildiği için öldürülmemiştir. Bilge, kağan olur olmaz ilk iş olarak 70 yaşına gelmiş bu büyük devlet adamını göreve çağırması ve devlet yönetiminde kendisine önemli görevler vermiştir. Sonuçta, Bilge Kağan atacağı hemen her adımda Tonyukuk'un fikirlerine ihtiyaç duymuştur. Bilge'nin karar alma aşamasında her seferinde tek başına hareket etmeyip danışma ve istişare yöntemlerine önem vermesi onun ne kadar değerbilir bir hükümdar olduğunu kanıtlamaktadır.

Bilge Kağan Orhun Yazıtları'nda tahta çıkışını Gök Tanrı'nın iradesine bağlamış, Tanrı izin verdiği, talihi ve kısmeti olduğu için kağanlık tahtına oturduğunu

¹¹⁹ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 172.

¹²⁰ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Pamir, “Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri”, s. 24 vd.

belirtmiştir¹²¹. Yazıtlar'daki ifadeye göre, Kağan gücünü (kutunu) gökten almaktadır ve kendisini Tanrı'ya benzer bulmaktadır. Nitekim Orhun Yazıtları'nda geçen “*Ben Tanrı'ya benzer, gökte doğmuş Türk Bilge Kağan; tahtıma oturdum. Sözlerimi sonuna kadar dinleyin*”¹²² ifadeleri bunu kanıtlamaktadır.

Tahta çıkar çıkmaz Göktürk Devleti'ni her daim güçlü tutmak üzere önemli kararlar almaya başlayan Bilge Kağan, Tonyukuk'u vezirlik makamına getirdikten sonra Türk töresini yeniden canlandırmaya girişmiştir¹²³. Bu çabasında, Tonyukuk'un yine kendisinin en büyük yardımcısı olduğunun altı çizilmelidir. Nitekim Türk geleneğinde törenin oluşması aşamasında derin tecrübeli ve bilge kişilerin katkısına her zaman rastlanmaktadır. Örneğin, Oğuz Kağan Destanı'ndan anlaşılabilirdiği kadarıyla, Oğuz (Mete) bir savaştan döndükten sonra büyük bir zafer kurultayı toplamış, bunu da bir töre kurultayı takip etmiştir. Destan'da, Türk töresini koyan kişinin (Kağan adına) Oğuz Kağan'ın Veziri İrkıl Hoca olduğu ifade edilmektedir. İrkıl Hoca üstün ve bilge kişiliği ile Türk mitolojisinde yarı-tanrı bir kam (şaman) olarak görülmektedir¹²⁴.

Bilge Kağan, tahta çıktığı 716 yılından itibaren gittiği çok sayıda seferde de Bilge Tonyukuk'un katkılarından yararlanmıştı. Yaşı artık oldukça geçkin olduğu için Tonyukuk belki bu seferlerin hepsinde bizzat bulunamamıştı ancak savaş plânlarının yapılmasındaki ileri görüşlü ve basiretli karakteri Bilge Kağan'a büyük bir destek sağlamıştı. Bu sayede, kısa süre içinde Orta-Asya'daki hemen tüm kavimlerin bir araya getirilmesi işi tamamlanmıştır. Şüphesiz, asî boy beylerinin baş eğdirilerek Göktürk egemenliğini tanımalarının sağlanması da bu başarılarla ilâve edilebilir. Üstelik aynı dönemde, vaktiyle Çin'e sığınan bazı Türk boylarının Göktürk ülkesine geri dönmeleri de sağlanmıştır. Böylece Bilge Kağan, kaybedilen insan gücünün önemli bir bölümünü telâfi edebilmiştir. Bilge Kağan bu önemli görevleri yerine getirirken, yaşadıklarını veciz bir ifadeyle Orhun Yazıtları'nda şöyle dile getirmiştir: “*Ben kendim kağan*

¹²¹ Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 28, 29) – (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 23), s. 108-110.

¹²² a.g.e., (B.K.Y., Kuzey Yüzü, sa. 1) – (K.T.Y., Güney Yüzü, sa. 1), s. 122; Kutunu Gök-Tanrı'dan almış bulunan Bilge Kağan'ın sanı “*Tengri teg tengride bolmuş Türk Bilge Kağan*” idi. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Üçok, Mumcu, Bozkurt, a.g.e., s. 30.

¹²³ Daha önce de izah edildiği üzere, tahta çıkan her Türk kağanının yerine getirdiği çok önemli görevlerden birisi Türk töresinin düzenlenmesi idi. Tüm eski Orta-Asya Türk devletlerinde görülen bu uygulamayla ilgili ayrıntılı bilgi ve örnekler için bkz. Aybars Pamir, “Orta-Asya Türk Hukuku'nda ‘Töre’ Kavramı”, Ankara, *A.Ü.H.F.D.*, C. LVIII, S. 2, 2009, s. 363 vd.

¹²⁴ Zeki Velidi Togan, *Oğuz Destanı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982, s. 47 vd.

oturduğumda her yere gitmiş olan budun yaya olarak, çıplak olarak öle yite geri geldi. Budunu besleyeyim diye Kuzey’de Oğuz Kavmi’ne doğru, Güney’de Çin’e doğru on iki defa ordu sevk ettim, savaştım. Ondan sonra Tanrı buyurduğu için kutum, kısmetim var olduğu için ölecek budunu diriltip besledim. Çıplak budunu zengin kıldım. Az budunu çok kıldım. Değerli illiden, değerli kağanlıdan daha iyi kıldım. Dört taraftaki budunu hep tâbi kıldım. Hep bana itaat ettiler”¹²⁵.

Göktürk tarihinin en prestijli ve en karizmatik lideri olan Bilge Kağan gerek ülke içinde kurmaya çalıştığı devlet düzeni gerekse kabileleri Göktürk egemenliği altında toplama gayreti ile Orta-Asya’nın en büyük hükümdarı haline gelirken, başarılarını çoğu kez Tonyukuk’a borçlu olmuştur. Tonyukuk, kimi zaman devlet işlerindeki yol göstericiliği kimi zaman da hükümdarın egemenliğini sınırlamada oynadığı rol sayesinde büyüklüğünü ve vazgeçilmezliğini kanıtlamıştır. Hukuk tarihinde eşine az rastlanır biçimde Kağan’ın bazı görüş ve kararlarına cesaretle karşı çıkan Tonyukuk, yeri geldiğinde onu kararlarından döndürebilmiştir. Bunu yaparken daha önceki tecrübelerine ve toplumun yüzyıllardır sahip olduğu örflere dayandığını tahmin edebilmek hiç de zor değildir. Bilge Kağan, Bilge Tonyukuk’un bu çıkışlarına duyduğu saygı ile Göktürk Devleti’nin lehine olan çok sayıda menfaati kolaylıkla kazanabilmiştir. Bu durum, devletin çok güçlü olduğu bir dönemde devletin zirvesindeki uyumun ne denli önemli olduğunu tarih önünde bizlere ispatlamaktadır.

¹²⁵ Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 22, 23), s. 108.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

GÖKTÜRK DEVLET TEŞKİLÂTI'NDA TONYUKUK'UN YERİ

I. TONYUKUK'UN UNVAN VE GÖREVLERİ

A. TONYUKUK'UN UNVANLARI

Konuyla ilgili olarak Bilge Kağan ve Tonyukuk Yazıtları'nda önemli ifadelerle karşılaşılmaktadır. Tonyukuk'un Bilge Kağan Yazıtı'nda tespit edilen unvanı “*Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*”, Tonyukuk Yazıtı'nda belirtilen unvanları ise “*Bilge Tonyukuk*” ile “*Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*”dır. Bu unvanlardan “*Bilge Tonyukuk*” yazıtlarda on bir kez, “*Bilge Tonyukuk Boyla Baga Tarkan*” ise bir kez geçmektedir¹²⁶. Şimdi, bu unvanları sırasıyla incelemek gerekmektedir.

1. Bilge Tonyukuk

Bilge olmak, Türk kağanları için en başta gelen ve önemini hiç yitirmeyen bir özellik olduğu gibi hükümdarların yanında yer alan büyük memur ve komutanların da bu niteliğe sahip olması gerekiyordu. Orhun Yazıtları'na göre, bilgisiz yöneticiler daima yenilgi ve felâketlere sebep olmuşlardı¹²⁷. Oysa geçmişteki olaylardan gereken dersleri çıkarabilen ve bunları hayat tecrübeleriyle birleştiren yöneticiler devletleri için her zaman çok büyük hizmetler vermişlerdir. İşte Tonyukuk, böyle yöneticilerden birisidir ve bilge kişiliği ile hizmetinde bulunduğu kağanlarına da yol gösterici olabilmiştir. Tonyukuk'un, Kutluk Kağan'ın yanında göreve başladığında şöyle söylediği bilinmektedir: “*(Ben), kağanımı teşvik edeyim, akıl vereyim diye düşündüm, ... Tanrı bana bilgi verdiği için ben özüm kendi kağanımı kızıştırdım (ona yol gösterdim)*”¹²⁸.

Bilge unvanı Tonyukuk'un kendi yazıtında en çok kullandığı unvan olarak karşımıza çıkmaktadır. Söz konusu unvanın, “*bilmek*” ve “*konulara hakim olmak*”

¹²⁶ Aydın, a.g.e., s. 69.

¹²⁷ Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 6), s. 92.

¹²⁸ Aydın Taneri, *Türk Devlet Geleneği*, 2. b., Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1981, s. 68, 69.

anlamlarının yanı sıra “*hâkim*” anlamı da bulunmaktadır. Bu anlamda bilgelik, ilk plânda eski Türk kağanlarının yerine getirdiği mahkeme başkanlığı (yarganlık) görevinin büyük devlet adamı Tonyukuk tarafından da yerine getirildiği gerçeğini ortaya koymaktadır¹²⁹.

Bilge olmak Tonyukuk Yazıtı’nda da belirtilen kimi niteliklere sahip olmayı gerekli kılmaktadır. Tonyukuk, değişik vesilelerle dile getirdiği bu nitelikleri veciz örneklerle ortaya koymuştur. Bunlar arasında “*iç ve dış düşmanları çok iyi tanıyacak kadar bilgi sahibi olmak*”, “*iç ve dış düşmanların işbirliği yapmasını önceden engellemek*”, “*düşmanlarla savaşmak için doğru zamanı beklemek*”, “*vatanına ihanet edenleri mutlaka cezalandırmak*”, “*çok iyi bir plânlamacı olmak*”, “*kendi milletinin karakterini çok iyi bilmek*”, “*emeğe saygı duyup kahramanları ödüllendirmek*”, “*Budizm’in Türk milletine zarar vereceğinin farkında olmak*” ve “*şehirleşmenin Türkler’e yıkım getireceğini anlamış olmak*” bilgeliğin en önemli göstergeleri olarak sıralanmıştır¹³⁰.

“*Bilge*” unvanı Orhun Yazıtları’nın değişik bölümlerinde katunlar için de kullanılmıştır. Mesela, Bilge Kağan’ın annesi için “*İlbilge Katun*” ifadesi unvan olarak Yazıtlar’da iki kez geçmektedir¹³¹.

2. Boyla

Bu, üzerinde çok konuşulmuş, tartışılmış bir askerî unvan olup, farklı okunmaya da elverişlidir. Farklı okunmaya elverişli olmasından kasıt, ilk hecedeki ünlü harfi gösteren Türk runik harfinin “*o*” veya “*u*” ünlülerinin ikisini de karşılması yüzündendir. Bu sebeple, bazı tarihçiler bu unvanı “*boyla*” yerine “*buyla*” biçiminde okumaktadırlar.

Kelimenin anlamı ile ilgili çok değişik fikirler ileri sürülmüş olsa da bu fikirler içinde en çarpıcı olanı şüphesiz ünlü tarihçi Semih Tezcan’ın tespitidir. Tezcan’a göre bu unvan “*göçebe boyların ve ordunun nereden nereye götürülmesi gerektiğini belirlemek, devlet toprakları üzerinde boyların düzenli ve plânlı bir biçimde hareketlerini sağlamak*” şeklinde ifade edilebilir. Tarihçi’ye göre, Türkler’de “*hayvanı*

¹²⁹ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 69; Abdülkadir Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988, s. 8.

¹³⁰ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 153.

¹³¹ Bkz. Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (K.T.Y., Doğu Yüzü, sa. 11) – (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 10), s. 96.

yönetmek için burnuna takılan çubuk” anlamında kullanılan bu kelime mecazen “*orduyu yöneten komutan*” anlamında bir unvan haline dönüşmüştür¹³².

3. Baga

Bu sözcüğün kökeni ve yapısı ile ilgili türlü görüşler ileri sürülmüş, bir görüş birliğine varılamamıştır. Örneğin Ramstedt’e göre, bu unvan Moğolca’daki “*bagatur (kahraman)*” sözcüğünün kökünü oluşturmaktadır¹³³. Semih Tezcan’a göre ise “*bag*” kaplumbağa veya kurbağa anlamlarındadır¹³⁴. Bugün için bu unvanın tam bir anlamı tespit edilebilmiş değildir.

4. Tarkan

Orhun Yazıtları’nda sıkça geçen bu sözcük askerî bir unvandır. Tonyukuk, tezimizin başında da belirtildiği üzere Çin hâkimiyetinden çıkılıp Göktürk Devleti’nin yeniden ayağa kaldırılması aşamasında Kutluk’un en büyük yardımcısı pozisyonuna ulaşmış, kendisine Kutluk tarafından “*Apa Tarkan*” unvanı verilmiştir. Bu unvan Tonyukuk’un bütün askerî ve idarî işlerin plânlanmasında görevli kılındığını göstermekteydi. Konuyla ilgili Tonyukuk Yazıtı’nın birinci taşının batı yüzünün beşinci satırında Kutluk’un kendisini bu göreve getirdiğine dair cümleleri okuyabilmekteyiz.

Sözü edilen unvan, diğer Türk boylarında farklı anlamlara da gelebilmiştir. Meselâ Uygurlar’da “*vekil*” , “*nazır*” anlamı varken, Oğuz Türkçesi’nde “*subaşından sonra gelen makam sahibi*” anlamı dikkat çekmektedir¹³⁵.

Tonyukuk, bu unvanlardan en çok “*Bilge Tonyukuk*” unvanını kullanmış, diğer unvanlarını da devlet yönetimindeki büyük rolünü vurgulamak için art arda sıralamıştır. Tonyukuk, “*bilge*” unvanı ile kendisinin bilgili, akil kimse olduğunu ortaya koymak istemiştir. “*Boyla*”, “*bag*” ve “*tarkan*” sözcüklerinin askerî unvanlar olduğu

¹³² Semih Tezcan, “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Bellleten*, 1977-1978, s. 55, 64.

¹³³ Aydın, a.g.e., s. 73.

¹³⁴ Tezcan, a.g.m., s. 68.

¹³⁵ Aydın, a.g.e., s. 74 vd.

düşünüldüğünde, Tonyukuk'un yalnızca devlet yönetimi konularında değil, askerî konularda da akıllı bir kimse olduğunu özellikle vurgulamak istediği sonucuna varılabilir¹³⁶.

B. TONYUKUK'UN GÖREVLERİ

Bilindiği gibi, Göktürk Devleti'nde yöneticilerin hiyerarşik sıralaması “*Kağan*” , “*Yabgu*” ve “*Şad*” olarak ortaya çıkmaktadır¹³⁷. Bu sıralama, temelde Orhun Yazıtları içinde yer alan Bilge Kağan Yazıtı'ndaki bir ifadeden çıkarılabilmektedir. Sözü geçen ifadede Bilge Kağan'ın “*Bulçu'da savaştık. Kağanını, yabgusunu, şadını orada öldürdüm. Ülkesini orada ele geçirdim*” sözleri dikkat çekicidir¹³⁸.

Yine Tonyukuk Yazıtı'nda da benzer ifadeler yer almaktadır: “*...Kağanlarını yakaladık, yabgusunu, şadını orada öldürdük*”¹³⁹.

Dikkat edilirse Kağan, Yabgu ve Şad hiyerarşisinde kağanın oğlu yoktur; kağanın oğlu doğrudan “*Tegin*” unvanını almaktadır. “*Yabgu*” ya da “*Şad*” unvanlarının alınabilmesi için ise büyük işlerin yapılması icap etmektedir¹⁴⁰.

Tonyukuk'a gelince; bu büyük devlet adamı “*Yabgu*” ya da “*Şad*” değildir. Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevi kağanın müşaviri ya da sözcüsü pozisyonundadır. Şu durumda, Tonyukuk'u devlet yönetiminde kağandan sonra gelen ikinci adam olarak görmek fikri doğru değildir¹⁴¹.

Tonyukuk'un devlet yönetimindeki görevlerini ifade eden ve Tonyukuk Yazıtı'nda geçen bazı ifadeler dikkat çekicidir. Bu ifadeler bir unvanı değil, Tonyukuk'un

¹³⁶ Eski Türkler'e ait toplam 43 yazıt ve bu yazıtlarda geçen 1290 sözcük üzerinden yapılan araştırmada %11.01 oranında askerî sözcük kullanıldığı tespit edilmiştir. Bu sözcükler arasında Tonyukuk'un kendisi için kullandığı askerî unvanlar da yer almaktadır. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Mevlüt Bozdemir, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982, s. 13 vd.

¹³⁷ Bir Çin kağnağı ise Göktürkler'in resmî idari yapısında yer alan nitelikleri çok daha ayrıntılı bir biçimde sıralamıştır. Buna göre, devletin hiyerarşisinde yer alan rütbelere kağandan sonra “*yabgu, şad, çur, tegin, apa, altabar, tutuk, irkin, buyruk, tarkan, vd.*” biçiminde belirlenmişlerdir. Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Xingliang, Hongzhen, a.g.e., s. 112 vd.

¹³⁸ Thomsen, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, (B.K.Y., Doğu Yüzü, sa. 28), s. 114.

¹³⁹ Aydın, a.g.e., (T.Y., II. Taş, Batı Yüzü, sa. 6, 7), s. 130.

¹⁴⁰ Gömeç, *Kök Türk Tarihi*, s. 119-120.

¹⁴¹ Aydın, a.g.e., s. 82, 83.

görevlerini açıklayan kimi sözlerdir. Yazıt'ta geçen ve Tonyukuk'un görevlerini açıklayan bu ifadeler aşağıya alınmıştır.

1. Aygucu

Yazıtlar'da toplam dört yerde geçen bu sözcük “*danışman, müşavir*” anlamlarını taşımaktadır. Örneğin, “...*kağanı kahramanmış, danışmanı bilgeymiş*”¹⁴² ve “...*orada aygucusı (danışmanı) da bizzat bendim*”¹⁴³ ifadelerinden aygucunun kağanın danışmanı olduğu sonucu çıkmaktadır. Tonyukuk, kendine ait yazıtta bu görevi başarıyla yerine getirdiğine dair ifadeler kullanmış, bunu da bilge kişiliğine bağlamıştır. Nitekim devletin yükselmesi, iç ve dış tehlikelerin savuşturulması, sosyal ve idarî düzenin kurulması ve yürütülmesi noktalarında Tonyukuk'un büyük katkıları görülmektedir¹⁴⁴.

Ünlü tarihçi Abdülkadir Donuk'a göre, bu çok yüksek bir devlet unvanıdır ve “*baş müşavir, devlet meclisi başkanı, başbakan*” anlamlarına gelmektedir¹⁴⁵.

Aygucu, kağanın olmadığı ya da katılmadığı zamanlarda kurultayı da toplama yetkisine sahipti¹⁴⁶.

2. Ayigma

Bu sözcük, yalnızca bir kez, 1. Taşın Batı Yüzü'nün 5. satırında kullanılmıştır: “...*Sevk edenlerin lideri şad (unvanlı) idi. Söyle dedi, ayıgması (danışmanı) bendim.*” Talât Tekin'e göre, bu sözcük “*bir liderin sözcülüğünü yapmak, onun yerine emir vermek*” anlamındadır¹⁴⁷.

¹⁴² Aydın, a.g.e., (T.Y., I. Taş, Güney Yüzü, sa. 3), s. 133.

¹⁴³ a.g.e., (T.Y., II. Taş, Güney Yüzü, sa. 5, 6), s. 135.

¹⁴⁴ Konuyla ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 80 vd.

¹⁴⁵ Donuk, *Eski Türk Devletlerinde İdarî-Askerî Unvan ve Terimler*, s. 2, 3; Kazan, a.g.e., s. 42.

¹⁴⁶ Halil Cin, Gül Akyılmaz, *Türk Hukuk Tarihi*, Konya: Osmanlı Araştırma Vakfı, 2011, s. 28.

¹⁴⁷ Talât Tekin, *Tonyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Kitapçılık 1994, s. 27.

3. Çavuş

Tonyukuk Yazıtı'ndaki ifadelerden hareketle bu görevin ordu komutanı benzeri bir görevi ifade ettiği anlaşılmaktadır. “Çabış” olarak da ifade edilen bu kişiler hem askerî düzeni savaş meydanlarında sağlamak zorundaydılar hem de barış zamanında askerin disiplininden sorumluydular¹⁴⁸.

Adı geçen unvan, Tonyukuk Yazıtı'nda sadece bir yerde, o da I. Taşın Batı Yüzü'nün 7. satırında kullanılmıştır: “...İleriş kağan olunca, Güney'de Çinliler'i, Doğu'da Kıtalar'ı, Kuzey'de Oğuzlar'ı çokça mahvetti. O sıralar bilge kişisi, çavuşu (başkomutanı) bizzat bendim. Çugay Kuzı ile Kara Kum'u yurt tutmuştuk.” Bu sözcük, sonraki devirlerde askerî rütbe bakımından çok daha aşağı bir seviyeyi ifade eder olmuştur.

Ünlü tarihçi Talât Tekin'e göre de bu sözcük “yaver”, “başdanışman”, “başkumandan” ve “ordu komutanı” anlamlarına gelmektedir¹⁴⁹.

¹⁴⁸ Bkz. Erendor, a.g.e., s. 93.

¹⁴⁹ Talât Tekin, *Orhon Türkçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi, 2000, s. 242.

SONUÇ

Eski Orta-Asya Türk devletleri tarih boyunca çok önemli simalara tanıklık etmişlerdir. Bunlar arasında nice kağan isimleri sıralanabilir. Aslında, bir hükümdar olmamakla beraber halkın gönlünde büyük bir yer edinen ve belki de pek çok hükümdardan çok daha iyi tanınan ve sevilen öyle bir isim bulunmaktadır ki çalışkanlığı, dürüstlüğü ve ileri görüşlülüğü ile adını tarihe altın harflerle yazdırmıştır: “*Tonyukuk*”.

Çin asıllı bir devlet adamı olan Tonyukuk’un Göktürkler’in fetret döneminde Kuzey Çin’e gitmek zorunda kalmış bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldiği anlaşılmaktadır. Aslında, Göktürk hânedan ailesine mensup olduğu kesin olan Tonyukuk çocukluk ve gençlik dönemini Çin’de esir olarak geçirmiş, o süre boyunca Çin gelenek ve göreneklerini yakından takip edebilmiş, daha ileriki yıllarda da Çin sınırları ve Çin Seddi’ndeki boşlukları, zafiyetleri anlama fırsatı bulmuştur. Döneme ait kaynaklarda çok fazla bilgi bulunmadığı için Tonyukuk ile ilgili en eski bilgi, kendisinin Çinliler’ce esir tutulan Türk boylarını teftiş amacıyla görevlendirilmiş olmasıdır. Günün birinde bir suçundan dolayı Çinli vali yardımcısınca tutuklanan Tonyukuk, Kutluk’un başlattığı bağımsızlık hareketi yıllarında affını isteyerek hapisten kurtulmuş, ardından da Çin’den kaçmayı başararak Kutluk’un güçlerine katılmıştır. Kendisine katılımından büyük mutluluk duyan Kutluk Çin’e karşı büyük bir kalkışmaya girişerek Göktürkler’i tekrar ayağa kaldırmış ve Türkler’in kağanı olmuştur. Kutluk’a tüm devleti yeniden topladığı, ayağa kaldırdığı için İlateriş (Elteriş) unvanı verilmiştir.

Aslına bakılırsa, bu direniş hareketinin örgütlenmesinde ve hatta Kutluk’un kağan seçilmesinde Tonyukuk’un rolü büyük olmuştur. Böylece, kendisinin halk arasında ne derece sivrilmiş, büyük bir devlet adamı olduğu gerçeği ortaya çıkmaktadır. Zaten durumun farkında olan Kutluk, kağan olur olmaz ilk iş olarak Tonyukuk’u “*Apa Tarkan*” unvanı ile başdanışmanlığına atamıştır. Yani Tonyukuk, hem idarî işlerde hem de ordunun yönetiminde Kağan’ın en önemli yardımcısı durumuna gelmiştir.

Tonyukuk, atandığı andan itibaren görevini büyük bir özveri ile yerine getirmiş, gerek Kutluk Kağan gerekse halkın gözünde bir efsane haline gelmiştir. Özellikle savaş

mevdanlarındaki başarıları emsalsizdir. Çıktığı seferlerin hiçbirinde yenilgi yüzü görmeyen Tonyukuk, bu başarısını sonradan danışmanlık yapacağı Kapgan ve Bilge Kağan dönemlerinde de sürdürecektir.

Kutluk Kağan'ın zamansız ölümünden sonra Göktürk tahtına çıkan Kapgan Kağan'a da danışmanlık yapan Tonyukuk, yapı itibarıyla son derece sert, disiplinli ve tavizsiz olan bu büyük hükümdara da kusursuz hizmetlerde bulunmuştur. Kapgan Kağan'ın devletin yapılanmasında aldığı kararlarda ve özellikle çıkılması düşünülen savaşlarda yapılan başarılı plânlarda Tonyukuk'un büyük katkısı dikkat çekmektedir.

Kapgan Kağan'ın ölümünden sonra Göktürk Sarayı'nda büyük bir taht kavgası yaşanmıştır. Eski Türk egemenlik anlayışının bir tezahürü olarak çok yıpratıcı bir biçimde yaşanan olaylar bir ara Göktürk tahtını sarsıcı bir etki de yaratmıştır. Sonuçta, Kül Tegin'in gerçekleştirdiği isyan hareketi Bilge'yi tahta çıkarmış, Tonyukuk bu hükümdar tarafından derhal yüksek bir göreve getirilerek başdanışman yapılmıştır. Tonyukuk'un bu pozisyonda başarılı yönetimi yine devam etmiştir. Bilge Kağan'a çeşitli devlet işlerinde ve çıkılan seferlerde önemli katkılar sağlayan Tonyukuk, kimi zaman da hükümdarı engelleyici, onun egemenlik yetkisini sınırlayıcı bir rol üstlenmiş, Bilge Kağan'ı bazı kararlarından döndürebilmiştir. Eski Orta-Asya Türk Kamu Hukuku'nda her türlü tartışmanın yapılabildiği ama son kararın kağana bırakıldığı kurultaylarda yaşandığı kesin olan bu uygulama, Türk toplumunda örfelere ne derece değer verildiğini bizlere ispatlamaktadır. Öte yandan, hükümdarın alınan kararlarda tek başına hareket etmektense diğer devlet adamlarının ve özellikle de devlet büyüklerinin görüşlerine önem vermesi ve onları dinlemesi, onun ne kadar değer bilir bir kişi olduğunu göstermektedir.

Göktürk Devleti'ne en parlak dönemini yaşatan Bilge Kağan bu başarısını bir bakıma Tonyukuk'a borçlu sayılabilir. Bu durum, aslında bir başka gerçeği de gözler önüne sermektedir: Eski Orta-Asya Türk devletlerinde devletin gücü ve devamlılığı başta bulunan güçlü ve karizmatik liderlerin varlığı ile doğru orantılıdır. Böyle bir hükümdar, hele ileri görüşlü, cesur ve dürüst yardımcılarıyla çalışırsa, başarısı ikiye katlanmaktadır. Nitekim Bilge Kağan dönemi bunun güzel bir örneğini teşkil etmektedir. Tabi güçsüz ve kişiliksiz hükümdarlar döneminde ise devletin devamlılığı tehlike altına girmekte, hatta bazen devlet de yıkılabilmektedir. Orta-Asya Türk tarihi

bunun çok sayıda örneği ile doludur. İşte, Tonyukuk'un büyüklüğü bu açıklanan noktada bizleri yeniden düşünmeye sevk etmektedir.

Yaşadığı yaklaşık 80 yıllık bir ömre büyük başarılar sığdıran ve yediden yetmiş tüm Türkler'in gönlünde taht kuran bu ünlü devlet adamı, özellikle Göktürk devlet sisteminin oluşturulmasındaki büyük katkılarıyla adından söz ettirmiş ve belirtilen yapı ileriki yüzyıllarda kurulacak olan çok sayıda Türk devletine (Uygurlar, Karahanlılar, Gazneliler, Selçuklular ve Osmanlılar) örneklik teşkil etmiştir. Bilge devlet adamı Tonyukuk, günümüz Kamu Hukuku'na da ışık tutan yönleriyle dikkatleri üzerinde toplamaktadır.

KAYNAKÇA

- AHMETBEYOĞLU Ali, *Sorularla Eski Türk Tarihi*, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2014.
- AKAR Ali, “Türk Dilinin Tarih İçindeki Yolculuğu”, *Türkler: Uzun Bir Serüvenden Kısa Notlar*, 1.b., ss. 43-67, İstanbul: Arvana Yayınları, 2014.
- AKAR Atilla, *Börü Budun*, 1.b., İstanbul: Profil Yayıncılık, 2015.
- ANADOL Cemal, Fazile ABBASOVA, *Türk Kültür ve Medeniyeti*, 2.b., İstanbul: Bilge Karınca Yayınları, 2002.
- ARSLAN Mahmut, “Eski Türk Devlet Anlayışı ve Çifte Hükümdarlık Meselesi”, Elazığ, *Fırat Üniversitesi Tarih Metodolojisi ve Türk Tarihinin Meseleleri Kollokyumu*, 1990, ss. 223-239.
- AYDIN Erhan, *Türklerin Bilge Atası Tonyukuk*, 1.b., İstanbul: Kronik Kitap, 2019.
- BARTHOLD V. V., *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, der. Kazım Yaşar Koprıman – Afşar İsmail Aka, Ankara: Kültür Bakanlığı – Kültür Yayınları, 1975.
- BAZIN Louis, *Eski Türk Dünyasında Kronoloji Yöntemleri*, çev. Vedat Köken, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 2011.
- BEDİRHAN Yaşar, *İslâm Öncesi Türk Tarihi ve Kültürü*, 1.b., Ankara: Nobel Akademik Yayıncılık, 2014.
- BOMBACI Alessio, “The Husband of Princes Hsien-li Bilga”, Budapest, *Studia Turcica*, 1971, ss. 103-123.
- BOZDEMİR Mevlüt, *Türk Ordusunun Tarihsel Kaynakları*, Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 1982.
- CANDAN Ergun, *Türkler’in Kültür Kökenleri*, 6.b., İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2006.
- CİN Halil, Gül AKYILMAZ, *Türk Hukuk Tarihi*, 4.b., Konya: Sayram Yayınları, 2011.
- CLAUSON Sir Gerard, “A Note on Qapgan”, London, *Journal of the Royal Asiatic Society of Great Britain and Ireland*, 1956, ss. 73-77.
- CLAUSON Sir Gerard, “Notes on Some Early Turkish Tribes”, 22. *Congress of Orientalists*, Vol. 2, Leiden, 1957.
- CLAUSON Sir Gerard, “Tonyukuk Abidesi Hakkında Bazı Notlar”, çev. İnci Enginün, *Türkiyat Mecmuası*, C. XVIII, 1976, ss. 141-148.
- DEGUIGNES Joseph, *Hunların, Türklerin, Moğolların ve Daha Sair Tatarların Tarihi- Umumi*, çev. Hüseyin Cahid Yalçın, C. II, İstanbul: Tanin Matbaası, 1924.
- DONUK Abdulkadir, “Eski Türkler’de Hükümdarın Vazifeleri ve Vasıfları”, *Türk Dünyaları Araştırma Dergisi*, Nisan 1982, No.: 17, ss. 103-152.

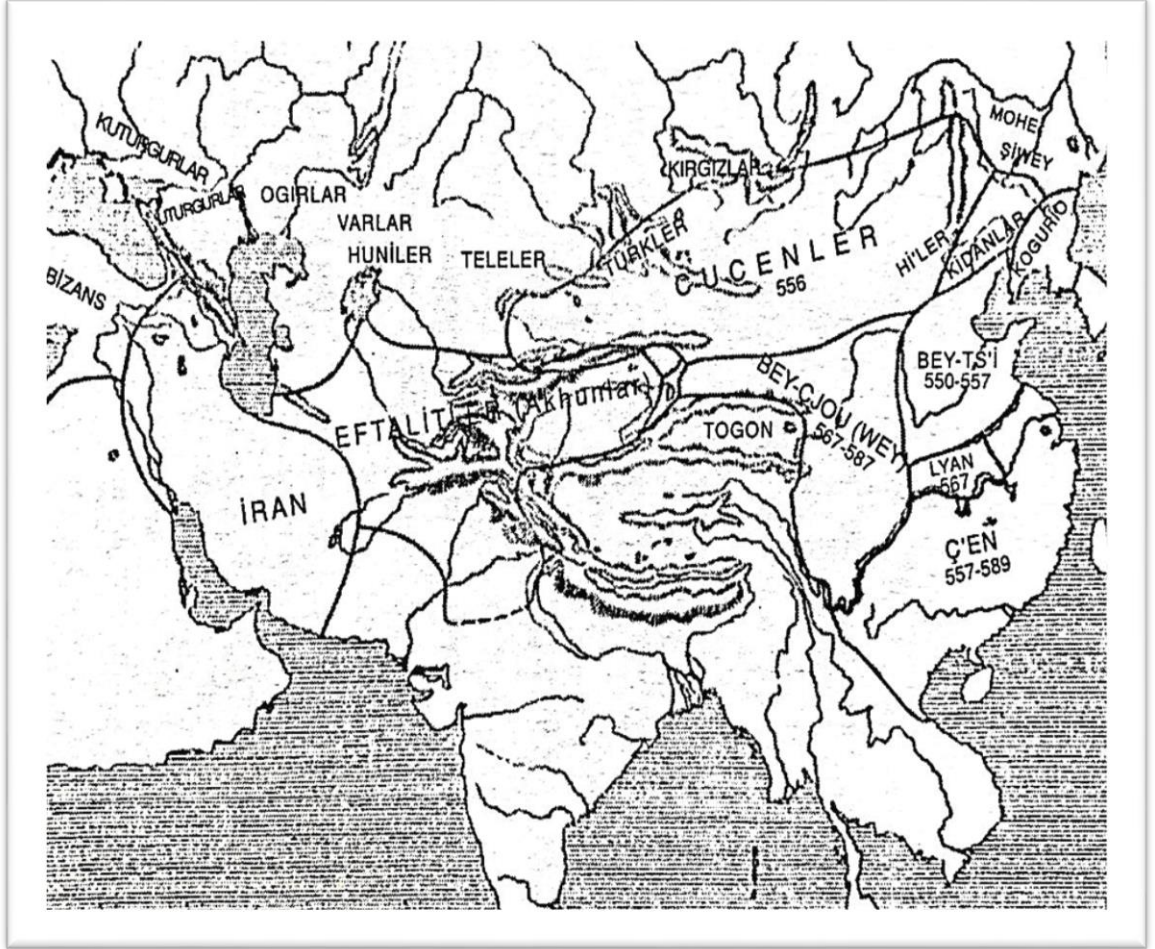
- DONUK Abdülkadir, *Eski Türk Devletlerinde İdarî – Askerî Unvan ve Terimler*, İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı, 1988.
- DURMUŞ İlhami, *Bilge Kağan, Köl Tigin ve Bilge Tonyukuk*, 2.b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2012.
- EBERHARD Wolfram, *Çin Tarihi*, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1987.
- ERENDOR Metin, *Türk Ordusu Tarihi (Ötüken'den Ankara'ya)*, İstanbul: Kamer Yayınları, 2018.
- ERGİN Muharrem, *Orhun Abideleri*, 45.b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011.
- GABAIN Annemarie von, “Kök Türklerin Tarihine Bir Bakış”, çev. Saadet Ş. Çağatay, Ankara, *Dil Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 5, 1944, ss. 685-695.
- GÖMEÇ Saadettin, “Kök Börüler ve Arslanlar”, *Göktürk Devleti'nin 1450. Kuruluş Yıldönümü, Sempozyum Bildirileri*, Ankara, 2001, ss. 77-85.
- GÖMEÇ Saadettin, *Kök Türk Tarihi*, 4.b., Ankara: Berikan Yayınevi, 2011.
- GÖMEÇ Saadettin Yağmur, “Kök Türk Kitabelerinin Tarih Yazıcılığındaki Önemi”, *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, 1.b., ss. 91-110, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- GROUSSET Renê, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, 6.b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010.
- GUMILOV Lev Nikolayeviçen, *Eski Türkler*, çev. D. Ahsen Batur, İstanbul: Birleşik Yayıncılık, 1999.
- GÜLENSOY Tuncer, *Ve... Tanrı Türk'ü Yarattı*, 1.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2017.
- HASSAN Ümit, *Eski Türk Toplumunu Üzerine İncelemeler*, 2.b., İstanbul: Alan Yayınları, 2000.
- IŞIK Mehmet, *Türklerin Kültür Kökeni*, 1.b., İstanbul: Yediveren Yayınları, 2014.
- İYİGÜN Nami Cem, *Türklerin Etnik, Kültürel ve Tarihi Kökenleri*, İstanbul: Papillon Yayınları, 2012.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Türk Millî Kültürü*, Ankara: Ayyıldız Matbaası, 1977.
- KAFESOĞLU İbrahim, *Umumî Türk Tarihi Hakkında Tespitler, Görüşler, Mülâhazalar*, İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2014.
- KAZAN Emine, *Eski Türkler ve Osmanlı'da Halkla İlişkiler*, 1.b., İstanbul: Yakamoz Yayınları, 2007.
- LIU MAU-TSAİ, *Çin Kaynaklarına Göre Doğu Türkleri*, çev. Ersel Kayaoğlu-Deniz Banoğlu, İstanbul: Selenge Yayınları, 2006.
- MERAM Ali Kemal, *Göktürk İmparatorluğu*, 1.b., İstanbul: Milliyet Yayınları, Temmuz 1974.

- ORKUN Hüseyin Namık, *Eski Türk Yazıtları*, C. I, İstanbul: Devlet Basımevi, 1936.
- OTKAN Pulat, *Tarihçinin Kaynaklarına (Shi Ji) Göre Hunlar*, 1.b., İstanbul: Türkiye İşbankası Kültür Yayınları, 2018.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Kültürünün Gelişme Çağları*, C. II, İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1971.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türk Mitolojisi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1971.
- ÖGEL Bahaeddin, *Türkler'de Devlet Anlayışı*, C. II, Ankara: Başbakanlık Basımevi, 1982.
- ÖLMEZ Mehmet, *Orhon Uygur Hanlığı Dönemi Moğolistan'daki Eski Türk Yazıtları*, 2.b., Ankara: Bilgesu Yayıncılık, 2013.
- ÖZTÜRK Ali, *Ötüken Türk Kitâbeleri*, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 1996.
- PAMİR Aybars, *Batı'da Egemenlik Kavramının Gelişimi ve Eski Türk Egemenlik Anlayışı*. (Yüksek Lisans Tezi), Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1998.
- PAMİR Aybars, "Orta-Asya Türk Hukuku'nda 'Töre' Kavramı", Ankara, *Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. LVIII, S. 2, 2009, ss. 359-375.
- PAMİR Aybars, "Büyük Göktürk Hükümdarı Kapgan Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri", Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 4, Aralık 2015, ss. 25-40.
- PAMİR Aybars, "Eski Orta-Asya Türk Hukuku'nda Kurultay Müessesesi", Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. II, S. 3, Haziran 2015, ss. 11-50.
- PAMİR Aybars, "Büyük Göktürk Hükümdarı Bilge Kağan ve Eski Türk Orta-Asya Kamu Hukuku'ndaki Yeri", Adana, *Çukurova Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, C. III, S. 5, Haziran 2016, ss. 13-36.
- RÂSONYI Lâszlô, *Tarihte Türklük*, 3.b., Seri III-S. A. 34, Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1993.
- ROUX Jean – Paul, *Türklerin Tarihi – Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl –*, 3.b., İstanbul: Kabalcı Yayınevi, 2007.
- TANERİ Aydın, *Türk Devlet Geleneği*, 2.b., Ankara: Töre Devlet Yayınevi, 1981.
- TANERİ Aydın, *Türk Kavramının Gelişmesi*, Ankara: Ocak Yayınları, 1993.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Kök Tengri'nin Çocukları*, İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2013.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Ergenekon'dan Krallığa, Türk Model Devleti Gök Türkler*, 1.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2016.
- TAŞAĞIL Ahmet, "Gök-Türk Dönemi Türk Moğol Boy İlişkileri", *Türk Moğol Tarihi*, ed. Kürşat Yıldırım, 1.b., ss. 13-23, İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2018.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Bilge Kağan'ın Vasiyeti*, 3.b., İstanbul: Bilge Kültür Sanat, 2018.

- TAŞAĞIL Ahmet, *Bozkurtların İlk İmparatorluğu, Hunlar*, 1.b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2020.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Bilge Türk Tonyukuk*, 2.b., İstanbul: Yeditepe Yayınevi, 2021.
- TAŞAĞIL Ahmet, *Türk Bilgeleri*, 1.b., İstanbul: Timaş Yayınları, 2021.
- TEKİN Talât, *Tonyukuk Yazıtı*, İstanbul: Simurg Kitapçılık, 1994.
- TEKİN Talât, *Orhon Tarihçesi Grameri*, Ankara: Sanat Kitabevi, 2000.
- TEKİNOĞLU Hüseyin, *Göktürkler*, 1.b., İstanbul: Kamer Yayınları, 2015.
- TEZCAN Semih, “Eski Türkçe Buyla ve Baga Sanları Üzerine”, *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı-Belleten*, 1977-1978, ss. 53-69.
- THOMSEN Wilhelm, *Çözülmüş Orhon Yazıtları*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1993.
- THOMSEN Wilhelm, *Orhon Yazıtları Araştırmaları*, çev. Vedat Köken, Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu, 2002.
- TOGAN İsenbike, Gülnar KARA, Cahide BAYSAL, *Eski T’ang Tarihi*, Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2006.
- TOGAN Zeki Velidi, *Oğuz Destanı*, İstanbul: Enderun Kitabevi, 1982.
- TURAN Osman, *Türk Cihân Hâkimiyeti Mefkûresi Tarihi*, C. I, 8.b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 1995.
- TÜRKEŞ – GÜNAY Umay, *Türklerin Tarihi -Geçmişten Geleceğe-*, 6.b., Ankara: Akçağ Yayınları, 2019.
- ÜÇOK Coşkun, Ahmet MUMCU, Gülnihal BOZKURT, *Türk Hukuk Tarihi*, 17.b., Ankara: Turhan Kitabevi, 2015.
- VLADIMIRTSOV B.Y., *Moğolların İçtimaî Teşkilâtı, Moğol Göçebe Feodalizmi*, çev. Afet İnan, 2.b., Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1987.
- XINGLIANG He, Guo HONGZHEN, *Çinlilerin Gözünden Türklerin Tarihi*, çev. Eser Ulun, 1.b., İstanbul: Kalkedon Yayınları, 2015.
- YARDIMCI Mehmet, *Destanlar*, 3.b., İzmir: Ürün Yayınları, 2007.
- ZELYUT Rıza, *Yabancı Kaynaklara Göre Türk Kimliği*, 8.b., Ankara: Kripto, 2012.

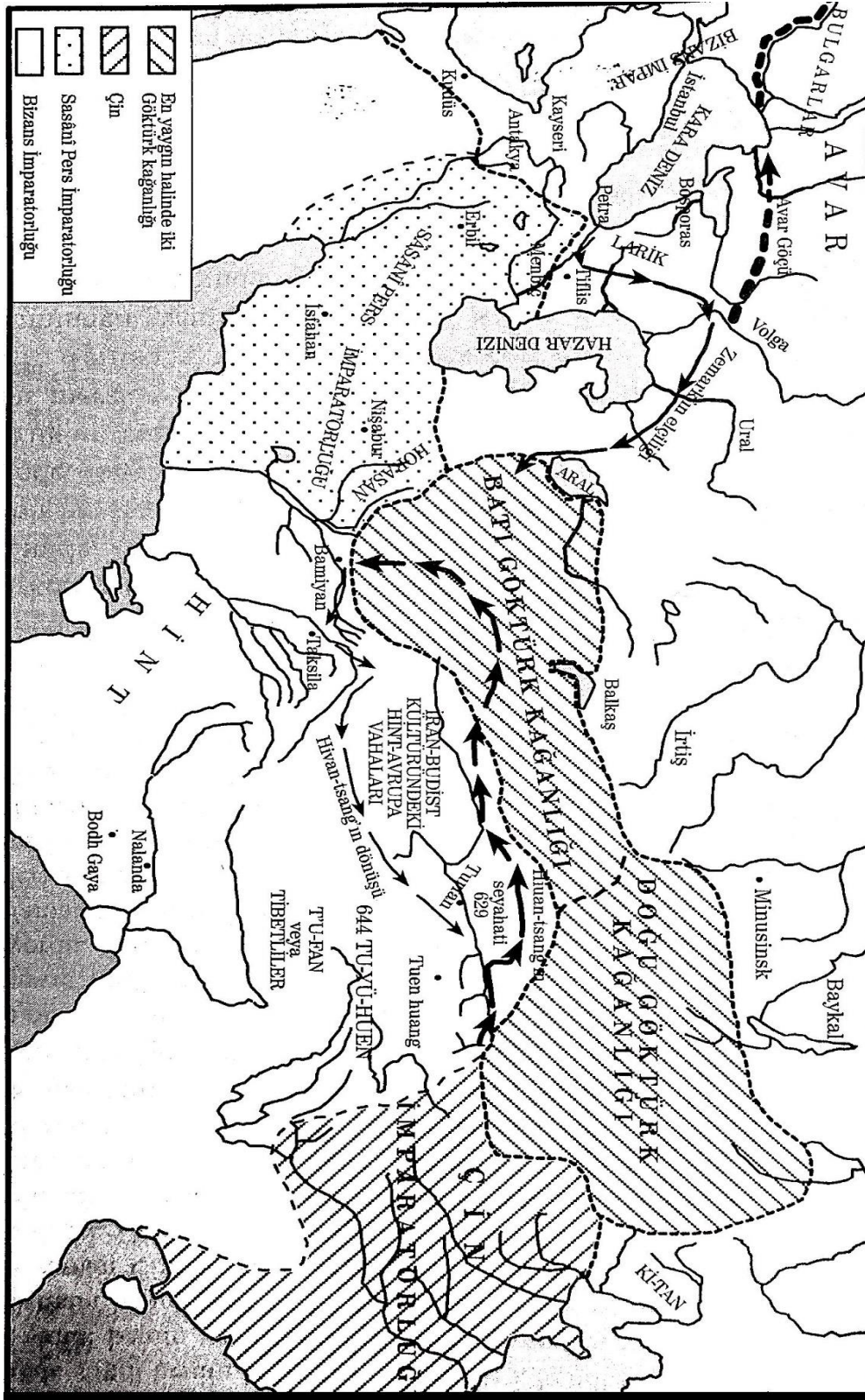
EKLER

EK – 1: Haritalar

Harita – 1: Türk Devleti'nin Kuruluş Arefesinde Orta Asya (M.S. 540-560 yılları)¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Gumilöv, a.g.e., s. 42.

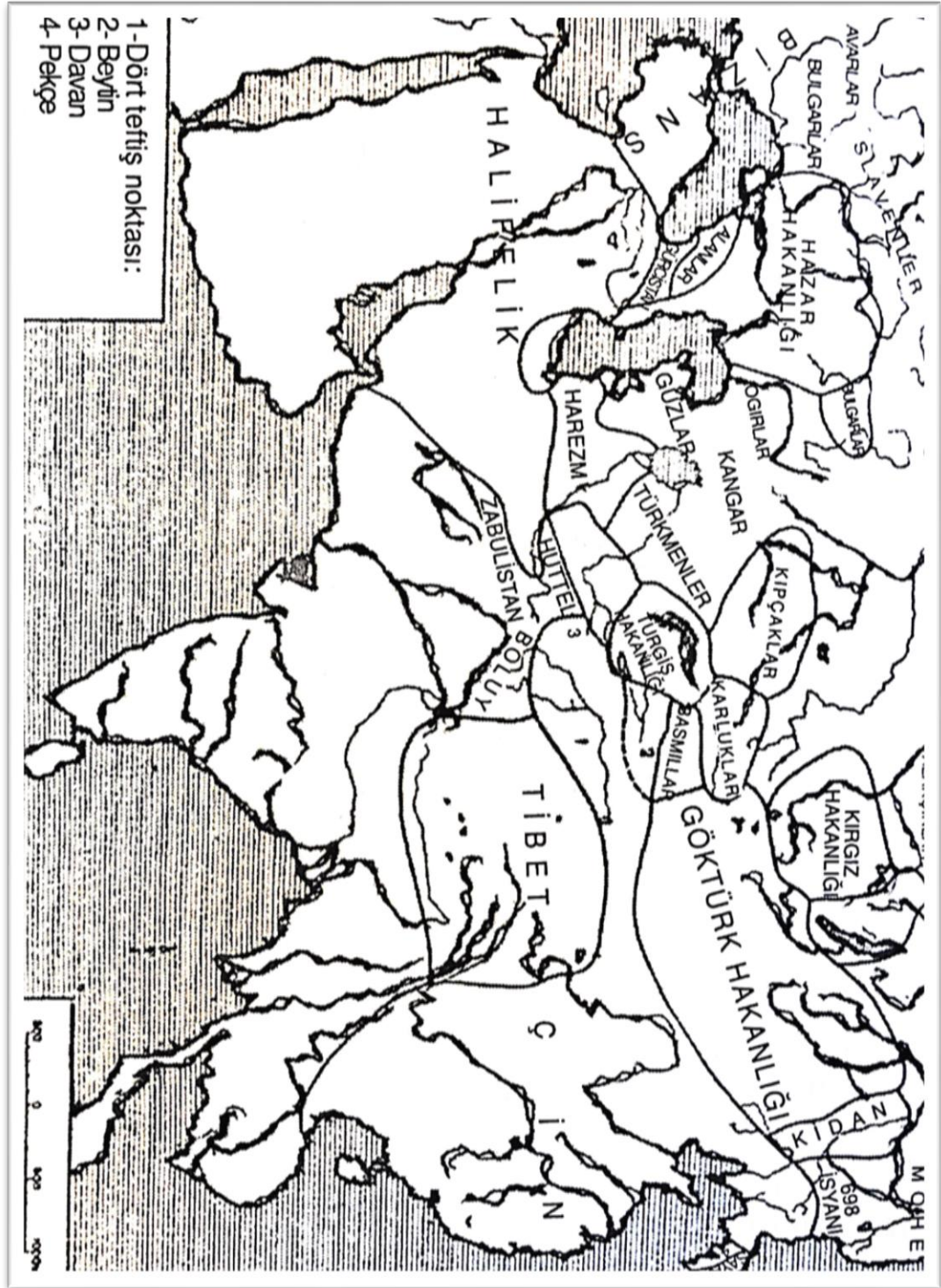
Harita – 2: Göktürk İmparatorluğu (6. yy. sonu – 7. yy. başı)¹⁵¹.

¹⁵¹ René Grousset, *Bozkır İmparatorluğu*, çev. M. Reşat Uzman, 6.b., İstanbul: Ötüken Neşriyat, 2010, s. 133.

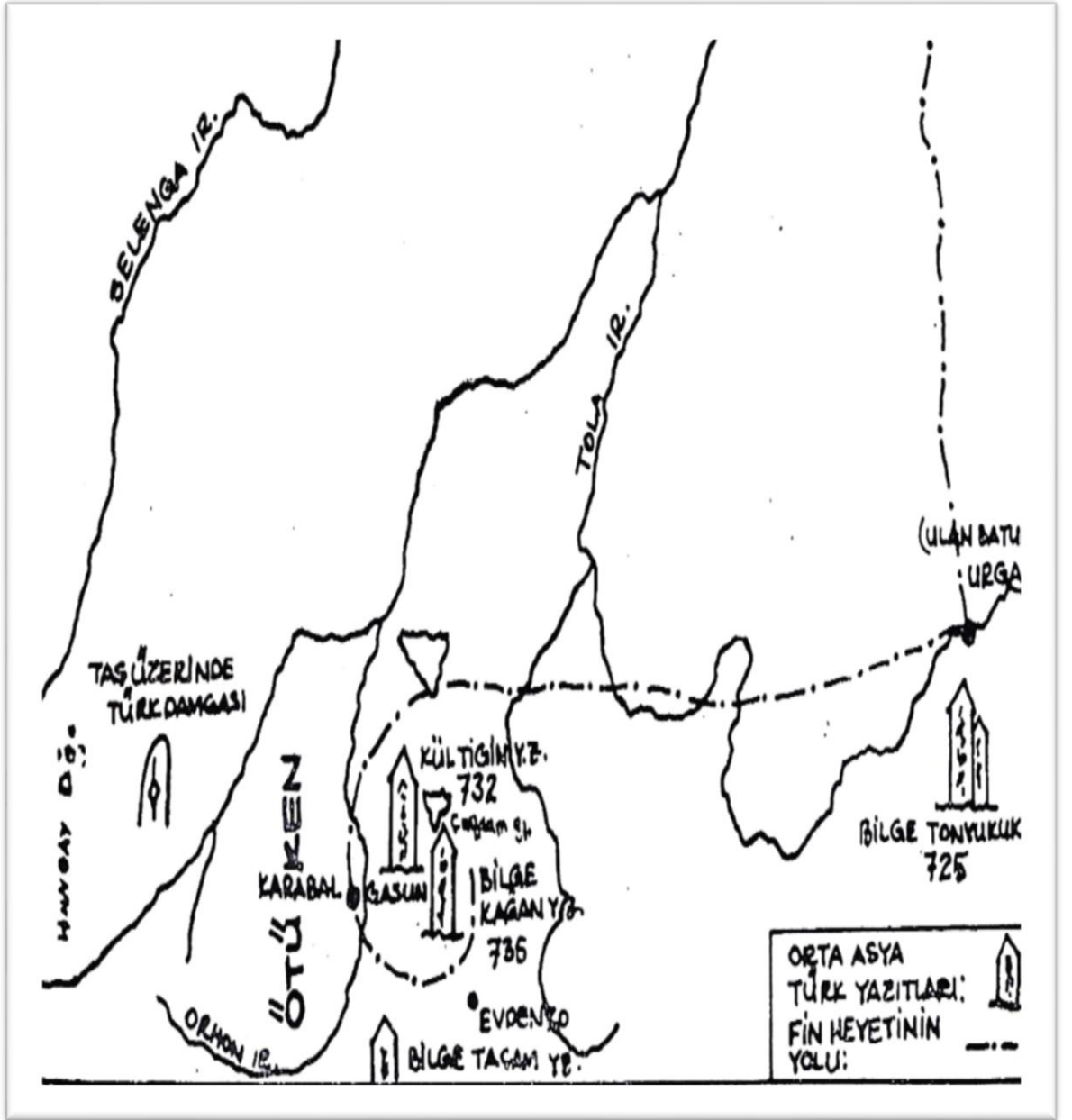
Harita – 3: T'ang Hânedanlığı Dönemi Asya Haritası (618 – 907)¹⁵².

¹⁵² Ölmez, a.g.e., s. 367 vd.

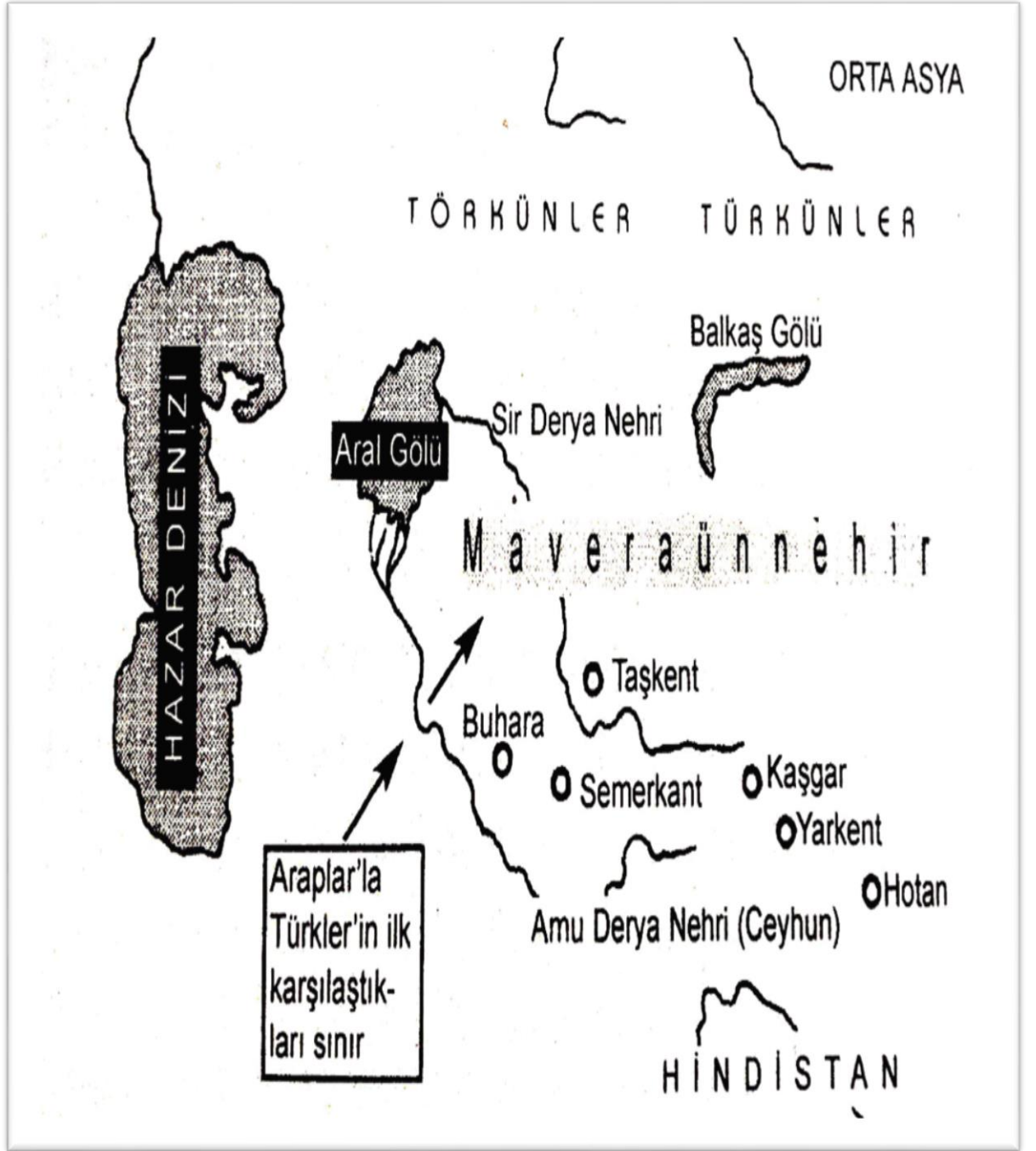
Harita – 5: 8. yy. İlk Yarısında Orta Asya¹⁵⁴.

¹⁵⁴ Gumilöv, a.g.e., s. 379.

Harita – 6: Orhun ve Tonyukuk Yazıtları'nın Konumu¹⁵⁵.

¹⁵⁵ Öztürk, a.g.e., s. 238.

Harita – 7: Maveraünnehir Bölgesi¹⁵⁶.

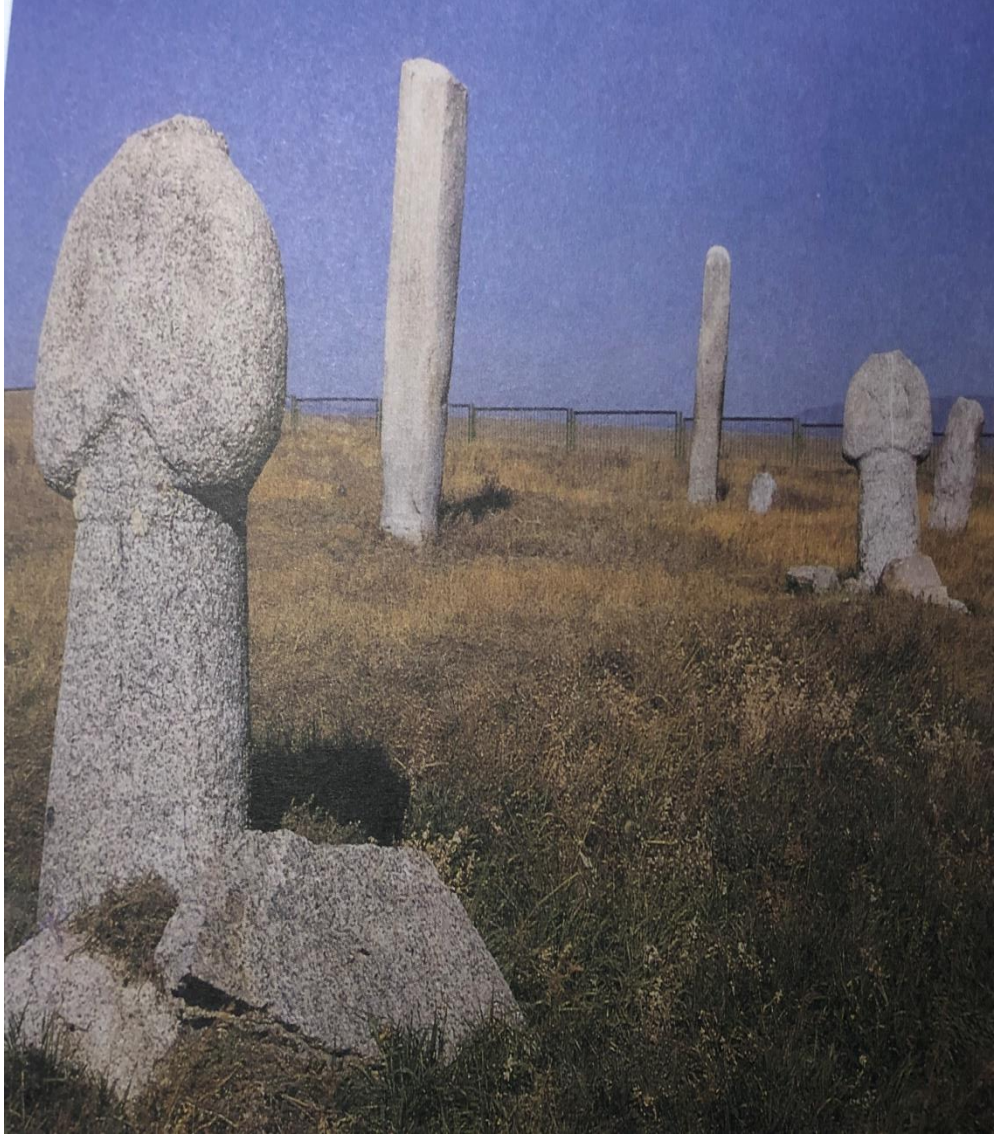
¹⁵⁶ Ergun Candan, *Türkler'in Kültür Kökenleri*, 6.b., İstanbul: Sınır Ötesi Yayınları, 2006, s. 481.

Harita – 8: Göktürkler sonrası Uygur Türk İmparatorluğu (754 – 840 arası)¹⁵⁷.

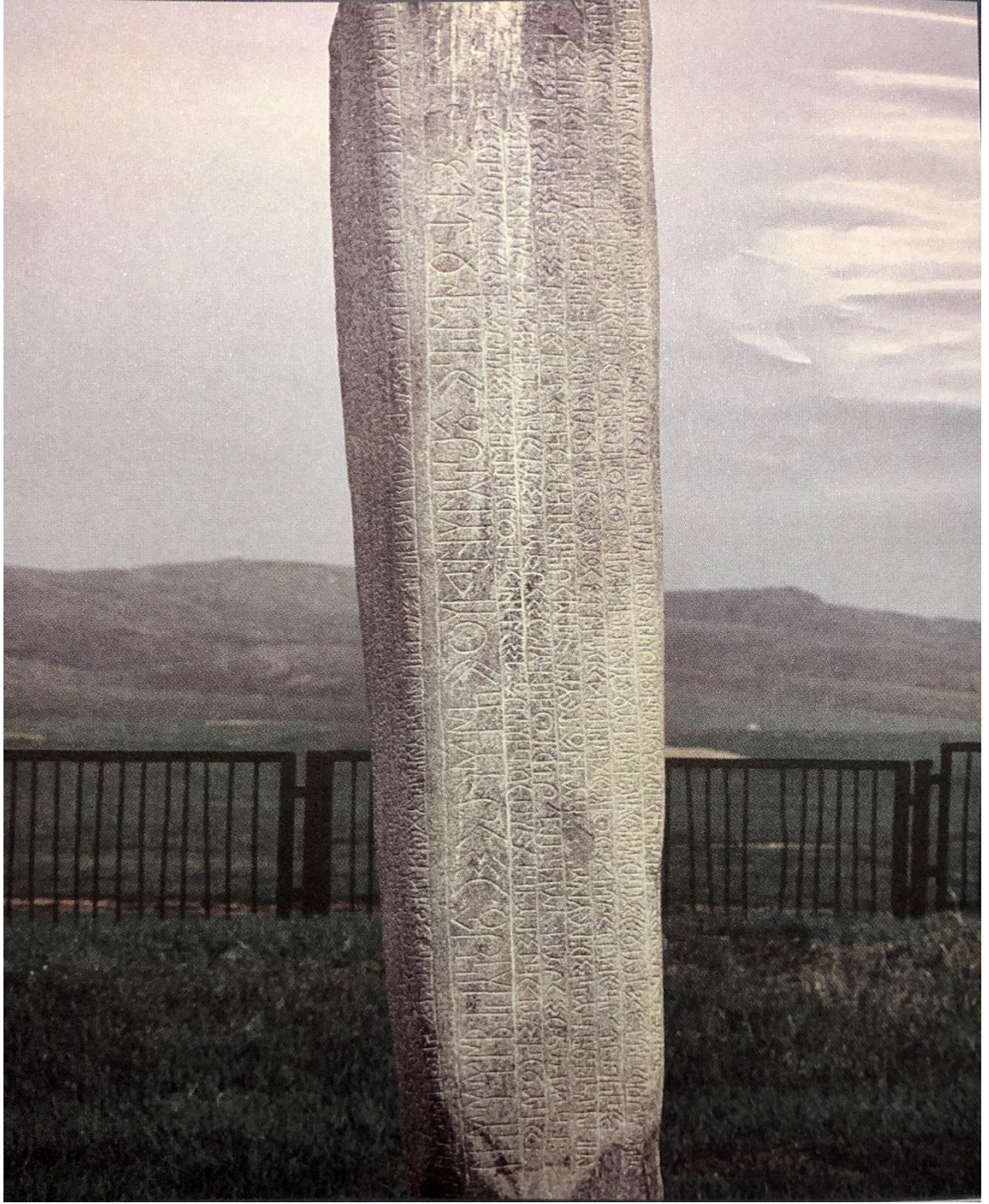
¹⁵⁷ Grousset, a.g.e., s. 153.

EK – 2: Şekiller

Şekil – 1: Tonyukuk Külliyesi¹⁵⁸.

¹⁵⁸ Muharrem Ergin, *Orhun Abideleri*, 45.b., İstanbul: Boğaziçi Yayınları, 2011, s. 147 vd. (Aktarılan eser, N. Tsultem, *Mongolian Sculpture*, 48. Resim).

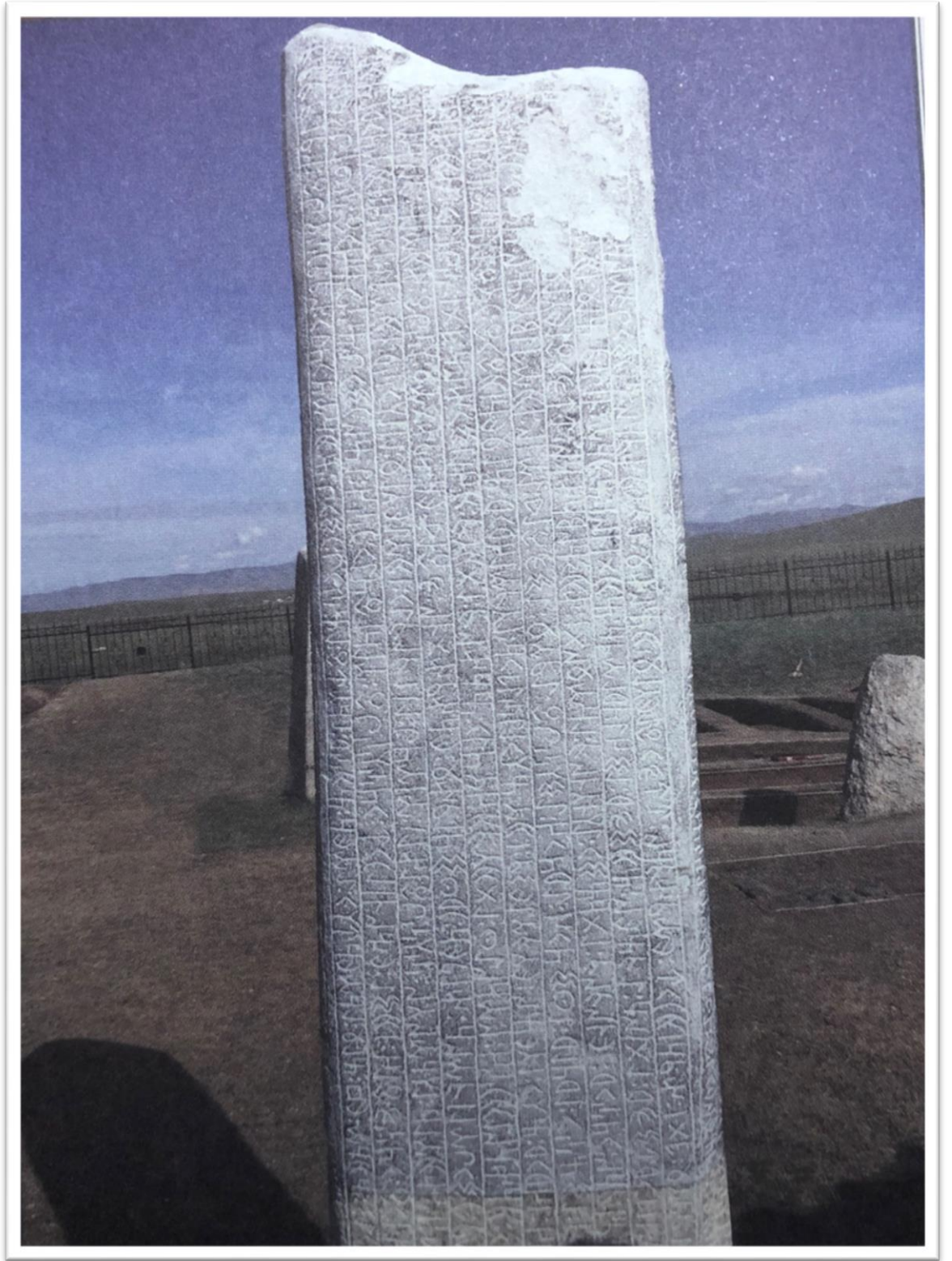
Şekil – 2: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Batı Yüzü¹⁵⁹.

¹⁵⁹ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 180.

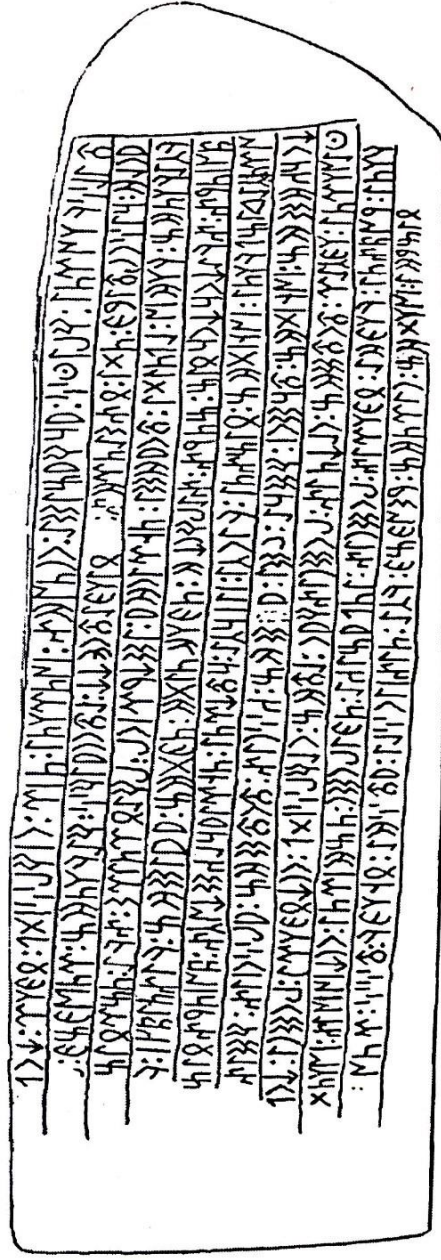
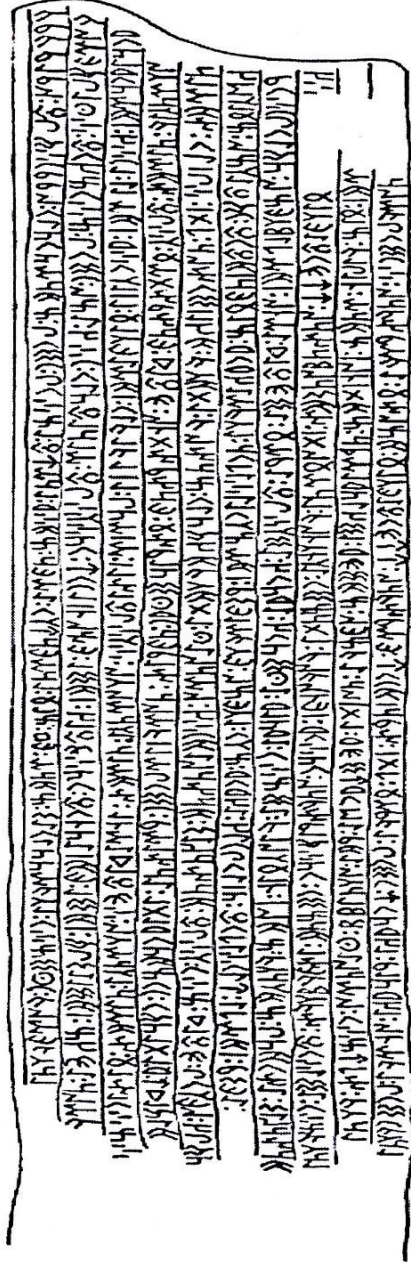
Şekil – 3: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Doğu Yüzü¹⁶⁰.

¹⁶⁰ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 179.

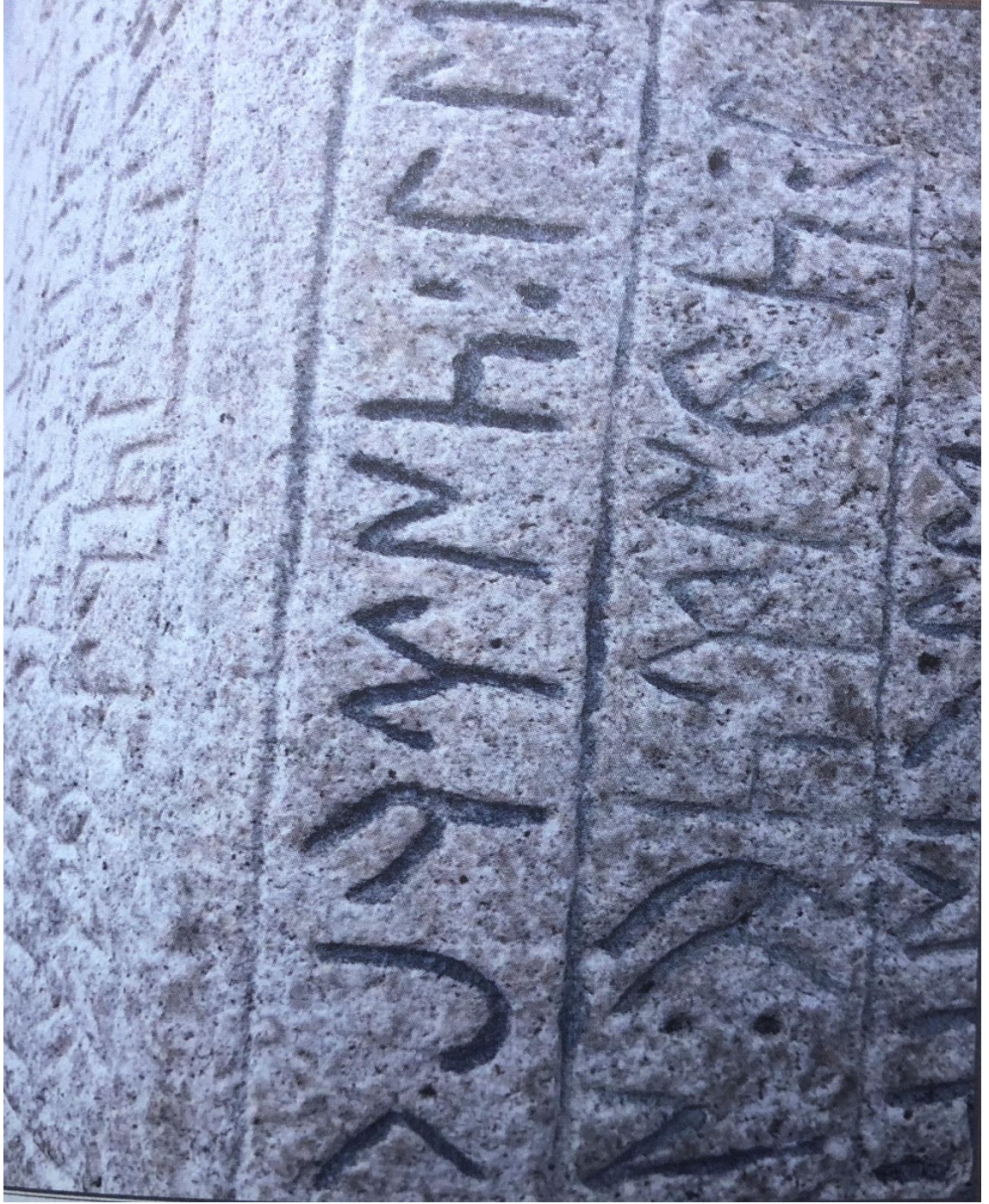
Şekil – 4: Tonyukuk Yazıtı, 1. Taş Güney Yüzü¹⁶¹.

¹⁶¹ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 178.

Şekil – 5: Her İki Tonyukuk Yazıtı’ndan İşlenen Bir Görünüm¹⁶².

¹⁶² Gömeç, “Kök Türk Kitabelerinin Tarih Yazıcılığındaki Önemi”, *Türk Moğol Tarihi*, s. 102.

Şekil – 6: “Türk” Adının Yazıtlara İşlenmiş Hâli¹⁶³.

¹⁶³ Taşağıl, *Bilge Türk Tonyukuk*, s. 177.

Şekil – 7: Kül Tegin Külliyesi¹⁶⁴.

¹⁶⁴ Ergin, a.g.e., s. 147 vd.

Şekil – 8: Bilge Kağan Yazıtı¹⁶⁵.

¹⁶⁵ Ölmez, a.g.e., s. 367 vd.

EK – 3: Tablolar

Vokaller	
𐌆	a ve e
𐌇	i ve i
𐌈	o ve u
𐌉	ö ve ü
𐌊	é

Konsonantlar			
kalın	nötr	ince	
𐌋		𐌌	b
	𐌍		ç
𐌎		𐌏	d
𐌐		𐌑	g
𐌒		𐌓	k
𐌔		𐌕	l
	𐌖		m
𐌘		𐌙	n
	𐌚		p
𐌛		𐌜	r
𐌞		𐌟	s
	𐌠		ş
𐌡		𐌢	t
𐌣		𐌤	y
	𐌥		z

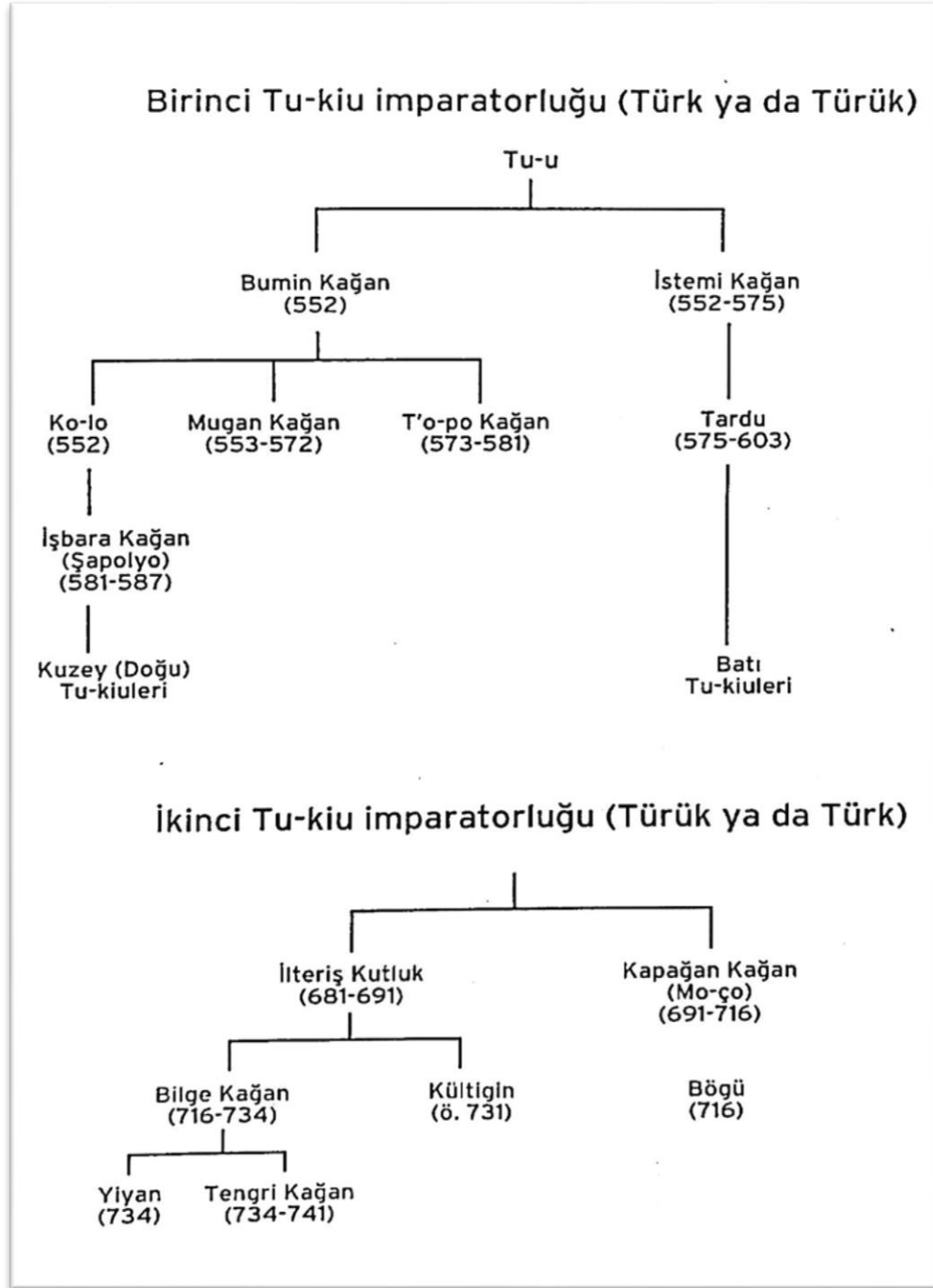
Vokalli konsonantlar	
𐌆	ık - k - kı
𐌇	iç - ç i
𐌈	ok ~ uk - k- ko ~ ku
𐌉	ök ~ ük - k- kö ~ kü

Birleşik veya çift sesli konsonantlar	
𐌋	ld ~ lt
𐌎	nç
𐌐	nd ~ nt
𐌒	ng
𐌔	ny

Tablo – 1: Orhun Yazıtları Harfleri ile Latin Harfleri Karşılaştırması¹⁶⁶.

¹⁶⁶ Ergin, a.g.e., s. XXXI, XXXII.

EK – 4: Soyağacı

Soyağacı – 1: I. ve II. Göktürkler'de Kağanlar¹⁶⁷.

¹⁶⁷ Jean – Paul Roux, *Türklerin Tarihi – Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl –*, 3.b., İstanbul: Kabalıcı Yayınevi, 2007, s. 563 vd.